

(e-certificate)

UGC Approved Online Journal (Sr. no 48178, 48818)

**Aarhat Multidisciplinary International Education
Research Journal (AMIERJ)**

www.aarthat.com

Peer - Reviewed Journal, { Bi-Monthly }

ISSN : 2278 – 5655

IIFS Impact Factor : 2.125

Certificate of Publication

This is certify that

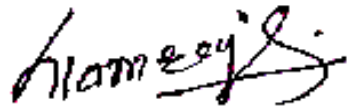
Miss. / Prof. / डॉ. वेदश्री विजय थिगळे has contributed a

paper as author entitled समाजभाषाविज्ञानातील प्रमुख

संकल्पना has got published in

Month of June – July 2017.

The Editor in Chief and The editorial Board
appreciate the intellectual Contribution of the author.

Mr. Rakesh Ramraje

Chief Editor

समाजभाषाविज्ञानातील प्रमुख संकल्पना

डॉ. वेदश्री विजय थिंगळे,
प्राचार्य,
कर्मवीर शांतारामबापू कोंडाजी वावरे महाविद्यालय,
उत्तमनगर, सिडको, नाशिक – 422 009.

‘भाषा’ हे माणसाच्या प्रकटीकरणाचं अत्यंत महत्वपूर्ण व सामर्थ्यशाली असे माध्यम आहे. भाषाएका माणसाच्या मनातले संदेश दुस-या माणसाच्या मनापर्यंत पोहचविते म्हणून ते संदेश वहनाचे देखील माध्यम आहे. भाषा हे संदेश वहनाचे आणि संपर्काचे महत्वपूर्ण कार्य करत असल्यामुळे तिचा संबंध माणसांशी, ही माणसं ज्या समाजात रहातात त्या समाजाशी, त्या समाजाच्या संस्कृतीशी येत असतो. कोणती भाषा केव्हा जन्मास आली हे आपल्याला सांगणे कठीण असते. भाषा कोणत्या क्षणी निर्माण झाली आणि कोणत्या क्षणी नष्ट झाली हे सांगणेसुद्धा खरं तर अवघड असते. तशी भाषा ही सतत आणि सर्वकाळ म्हणजे दीर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया आहे. खरं तर एका भाषेचा अंत आणि दुस-या भाषेचा जन्म असतो. यांची सीमारेषाही आपल्याला ठरविता येत नाही.पण मानवी जीवनातील तिचे महत्व अशावेळीही वाढलेलेच असते हे मात्र खरे. भाषेमुळेच या सर्व घटकांचा परस्परांशी संबंध येतो. भाषाया क्रियेत संपर्काचे, संदेश वहनाचे माध्यम तर असतेच पण भाषाप्रत्यक्षात कृतीसुद्धा करते.

मॅलिनोव्हस्की हा ब्रिटिश मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणतो की, ‘भाषाही एक सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनामध्ये संपर्क क्रियेसाठी व सहकार्यासाठी आवश्यक असली तरी केवळ ती साधनीभूत नसून काही प्रसंगी ती प्रत्यक्ष कृतीसुद्धा करते.’ या कृतीचा अर्थ व परिणाम जाणून घेण्यासाठी भाषेचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. तिची निर्मिती समाजासाठी व तिचा विकास समाजातच होत असतो. म्हणून समाजाच्या भाषेचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. ‘समाज’ हा शब्द केवळ जातिसंस्थावाचक म्हणून लक्षात न घेता भौगोलिक, प्रांतिक, व्यावसायिक अशा कितीतरी प्रकारचे समूह म्हणजे तो समाजच असतो. प्रत्येक समाजाची खास, स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण भाषा असते. त्या भाषेचे व्यवहार व स्वरूप जाणून घेण्यासाठी तिचा शास्त्रीय अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

20व्या शतकात विद्यापिठीय स्तरावर भाषेच्या अभ्यासाच्या विविध पध्दतींचा अभ्यास व संशोधन झाले. त्यात ऐतिहासिक, वर्णनात्मक पध्दती जषा आहेत तशी अलीकडे भाषेकडे सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहणा-या अभ्यासशाखेचा उदय झाला आहे. तिला ‘सामाजिक भाषाविज्ञान’ असे म्हणतात.

सामाजिक भाषा विज्ञान म्हणजे भाषेचा सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहणाऱ्या अभ्यास करणारी अभ्यासशाखा होय.

सामाजिक दृष्टिकोनातून भाषेकडे पाहणे म्हणजे भाषिकवर्तनाला प्रत्यक्ष परिस्थितीचा संदर्भ असतो. या संदर्भाचा अभ्यास करणे म्हणजे 'सामाजिक भाषाविज्ञान' होय. वुडथ आणि हॅलिडे यांनाही भाषेचा सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास व्हावा असा आग्रह ठरलेला आहे. त्यांनी आग्रह धरला कारण भाषाजी व्यक्ती बोलते तिच्या लकबी त्या भाषेतून प्रकट होतात. तसेच तिचे तत्कालीन संदर्भ स्वरूपही लक्षात येते. भाषेशी या गोष्टी संबंधित असतात. भाषेचे वेगळेपण किंवा सौंदर्य प्रकट करणाऱ्या असतात. संदर्भ देणाऱ्या असतात. एकेकाळी या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून तिच्या केवळ आदर्श रूपाचाच अभ्यास करावा असे डर्क हार्डम व सोस्यूर यांचे मत होते. परंतु कर्थ आणि हॅलिडे यांच्या या नव्या सामाजिक दृष्टिकोनातील अभ्यासाच्या आग्रहामुळे त्यांचे मत मागे पडले. भाषेच्या संदर्भातील अभ्यासात सामाजिक प्रक्रिया महत्त्वाची मानली गेल्यामुळे या अभ्यासशाखेला सामाजिक भाषाविज्ञान किंवा समाजभाषाविज्ञान असे संबोधण्यात आले. लोक वापरणा-या भाषेचा अभ्यास सामाजिक भाषाविज्ञानात होत असल्याने त्याला 'समाजभाषाविज्ञान' असे म्हणतात. या अभ्यास पध्दतीमुळे त्या त्या समाजाच्या भाषेचा त्या समाजाची वैशिष्ट्ये, समाजाची रचना, त्यातील वर्गरचना, जात, धर्म, सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्ये, भाषिकअस्मिता यांचे व्यक्तिकरण झाले आणि भाषिकलोकशाही अस्तित्वात आली असे म्हणता येईल. प्रत्येक व्यक्ती आणि समाज व समाज घटकांनुसार भाषावेगळी ठरते. भाषा व्यवहार वेगळे ठरतात, म्हणून भाषेचा सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो.

● समाजभाषाविज्ञानातील काही प्रमुख संकल्पना :

● भाषिक सापेक्षवाद :

भाषा स्वभाषा किंवा परभाषा असो तिचे मानवी जीवनातील तीन प्रकारचे कार्य अशोक केळकर यांनी स्पष्ट केले.

1. उपयुक्ततेचे वळण : उपयोजन – व्यावहारिक.
2. सामाजिकतेचे वळण : सामाजिक स्वरूप.
3. सांस्कृतिकतेचे वळण : सांस्कृतिक स्वरूप.

1. उपयुक्ततेचे वळण :

माणूस ज्या परिसरात राहतो, घरात राहतो तो परिसर आणि घर हे मानवनिर्मित असते. माणसाच्या जगतांना काही गरजा निर्माण होत असतात. त्या गरजा भागवतांना तो परिसर लक्षात घेवून भाषायोजिली जाते. उदा.

राणी – आई, मी निघाले गं ऑफिसला..!

आई – राणी ऑफिसला निघालीस का? पाऊस आहे कां बाहेर? दादा, राणीची गाडी काढून दे तिला ! आणि बाबांना छत्री दे निघतांना.

राणी – नको गं आई! आज मी लवकर निघाली आहे, बाबांना आधी सोडते त्यांच्या कार्यालयात अन् मग मी पुढे जाते.

आई – हं ! तसेच कर आणि संध्याकाळी जर पाउस तर येतांना घेवूनही ये.

राणी – आई.....! हो गं...चल बाय ! बाबा चला ना लवकर...

याठिकाणी परिसर बघून तिची उपयुक्तता ठरवून भाषा योजिली आहे. तेव्हा जशी गरज असेल तसे भाषेला वळण दिले जाते. या परिसरातही प्रत्येकाची भाषाउपयोजन पध्दती सापेक्ष असेल, भाषिकरचना सापेक्ष असेल. ती शब्दसंग्रह, लिंग, उच्चारण, परिसर, आवश्यकता या गोष्टींवर अवलंबून असेल.

2. सामाजिकतेचे वळण :

माणूस केवळ अन्नावर जगत नाही, त्याला सहवासाचा आनंदही हवा असतो. मूळातच माणूस हा समाजप्रिय माणूस आहे. तो प्राचीन काळापासून एकटा राहत नाही, टोळी करून राहतो. यातच त्याची सामाजिकता दडलेली आहे. सहवासातूनच नाती जुळतात. ज्यांचा सहवास त्यांच्याशी नाती जुळतात, इतरांशी नाही. मग ते नाते असलेले, नाते नसलेले, एकाच गटात असलेले किंवा नसलेले असे सामाजिक गट पडत जातात. प्रदेशानुसार एकत्र किंवा वेगळे वेगळे होतात, एकत्र येतात व यातूनच प्रादेशिक अस्मिता निर्माण होते तर कधी विलगता येते. यातूनच त्या त्या प्रकारची सामाजिक जडणघडण होते. या जडण घडणीत भाषेचा मोठा वाटा असतो. प्रत्येक टप्प्यावर भाषेची मदत होते. सामाजिक स्तरावरची भाषाही सापेक्ष ठरते. भाषाबोलणारा महत्वाचा घटक म्हणजे जीभ (Tongue). आणि तो प्राण्यांसारखाच माणसाजवळ निरसदत्त असतोच पण खाण्यापलीकडे त्याचा बोलण्याचा उपयोग केवळ माणूस हाच प्राणी करू शकतो. कारण तो समाजात राहतो आणि परस्परांशी संवाद ही त्याची अन्नाइतकीच महत्वाची गरज आहे.

भाषेचा आविश्कार होतांना बोलणाऱ्याच्या साधारणतः दोन सापेक्ष प्रवृत्ती आपल्याला दिसतात. पहिली प्रवृत्ती जाणवते ती अशी की, ' बोलणारा समाजजीवनातील भाषेची निरनिराळी रूपे आणि त्या रूपांची विभाजने करतो. त्यामुळे त्याच्या भाषेत विविधता येते पण ती त्याची सापेक्ष भाषाही असते' एकाच वेळेला ती भाषाम्हणजे त्याची प्रकटीकरणाची स्वतःची शैली आणि दुसऱ्या बाजूला त्या भाषेत येणारी विविधता, भाषेचे होणारे विकेंद्रीकरण, त्या भाषेत येणारे प्रदेशागत,जातिगत,पिढीगत बदलते आणि नवे संकमण झेललेले भाषेचे

रूप.हे भाषेत भेद निर्माण करण्याची कारण ठरतात. दुसरी प्रवृत्ती जाणवते ती अषी की बोलली जाणारी भाषात्या संस्कृतीशी एकरूप राहू पाहते. विविध प्रकारच्या प्रदेशाला आणि पिढ्यांना सांस्कृतिक दृष्ट्या जोडू पाहते.

3. सांस्कृतिकतेचे वळण :

समाजातच संस्कृती टिकून असते आणि ती टिकविण्याचा प्रयत्न माणूस करत असतो. ती संक्रमित करण्याचे अत्यंत महत्वाचे साधन म्हणजे भाषाअसते. याच भाषेतून आपण आपल्या पुढच्या पिढीला जगण्याचा आपल्या रूढी परंपरा,चालिरीती,देव, देवता, सण, उत्सव, कुळाचार वगैरे म्हणजे संस्कृतीचा परिचय करून देत असतो.पुढची पिढीही जमेल तसे अनुकरण करती येईल तसे भाषाउपयोजन करत असते. लहानपणी आपली भाषेची जणू क्रीडाच चाललेली असते. नवीन शब्द, त्याचा उच्चार आणि अर्थ आपण परिसरातून घेतो लक्षात ठेवतो. खुणा, चिन्ह यांचा वापर करूनही तो स्मरणात ठेवतो. उदा. दोन पायांवर चालणारा माणूस आणि दोन पाय असून उडणारा पक्षी. चार पाय असेलेला पशु अशा काही खुणा लहानपणी आपण लक्षात ठेवतो मोठेपणी विसरतो असे म्हणता येणार नाही पण इतक्या बाळबोध खुणांचे पुन्हा पुन्हा स्मरण करण्याची त्याला गरज राहत नाही. 'प्रौढत्वी निज शैषवास जपणे हा बाण कवीचा असे' अशी वृत्ती असलेल्या कवीमनात मात्र अशा काही खुणा घर करून असतात. प्रत्येक शब्दांची एक सांकेतिक आणि अर्थाच्या दृष्टीने एक सांस्कृतिक व्यवस्था असते असे म्हणता येईल. योग्यवेळी आपण तिचा वापर करीत असतो. घर आणि देउळ यांच्या परिसरात आणि संस्कृतीतला फरक आपण जाणतो आणि तशी भाषायोजत असतो.

एकूणच भाषाही माणसाची केवळ जाणीव वाढवत नाही तर ती जाणिवेची जाणिव करून देते. म्हणजेच त्याचे आत्मभान सतत जागवते आणि ते तसे जागृत झाले म्हणजे उपयुक्ततेच्या वळणावर मूक नैपुण्य आणि कारीगिरी यांचे तंत्रज्ञान बनते,सामाजिकतेच्या पातळीवर परंपरेमध्यल्या शहाणपणाचे सामाजिक नियोजनाचे चातुर्य बनते,सांस्कृतिकतेच्या पातळीवर जात्यावर सुचणा-या ओव्यांच्या आणि व्यवहारचातुर्याच्या म्हणींच्या जागी अर्थघन काव्य आणि विचानघन सूत्रे,त्यांचे विवेचन ही फुलतात.

● भाषिक वर्तन :

एका महाविद्यालयात एक परप्रांतीय महिला प्राध्यापक होती. ती जर्मन भाषा शिकवी. परंतु बोलतांना इंग्रजीचाच वापर अधिक करत असे. स्टाफ मिटींगच्या वेळी ती सहवासाने शिकलेल्या मराठी भाषेचा वापर करत असे. त्यावेळी तिच्या भाषिकवर्तनातला फरक जाणवत राही. तिला मराठीतील लिंगव्यवस्था परिचित नाही. वय, पद यानुसार दिली जाणारी आदरव्यवस्था परिचित नाही. त्यामुळे ती पुरुशांनाही म्हणायची, ये तू बोल ना! अशी कां बसलीस! यावेळी लोक हसायचे. बायकांना कधी कधी म्हणायची, ये सायना तू माझाबराबर येतोस कां? हे तिच भाषिकवर्तन वेगळे ठरायचे. कारण तिच्या भाषिक वर्तनात खूप बदल होत असे. तिला इथला भाषेवर असलेला सामाजिक प्रभाव परिचितच नव्हता. तिची भाषाभिन्नता हाही तिच्या

भाषिकवर्तनाला निश्चित करतो. त्यामुळे लिंग,धर्म, आणि जातीनुसारही भाषिकवर्तन ठरते. म्हणजेच भाषिकवर्तनाच्या मुळाशी सामाजिकता आहे हे आपल्याला मान्य करावे लागते.

● **लघु क्षेत्र :**

भाषाही सामाजिक संस्था असल्याने समाजानुसार भाषाभिन्नता आढळते. प्रत्येक स्तरानुसार तिच्या उपयोजनात विविधता येते. तिचे रूप व अर्थदृष्ट्या वेगळेपण जाणवते. या वेगळेपणाचा अभ्यास मॅलिनोव्हस्की, ग्लीसन, व्होर्प, सपीर, फर्थ, हॅलिडे यांनी केलेला आहे.

प्रत्येक समुहात, गटात भाषेचे संदेशवहनात्मक स्वरूप भिन्न किंवा त्या त्या समूह सापेक्ष असते. तिच्या त्या भिन्न प्रकटीकरणामागे भाषेची संदेशवहन क्षमता ;बुडउनदपबंजपअम बुडचमजमदबलद्ध असे म्हणतात. हाईमसच्या मते ती संदेशनाची क्षमता आहे. हे संदेशन समाजसापेक्ष असते. भाषेच्या देवाणघेवाणीत समाज महत्वाचा ठरतो. या समाजातही आणखी छोटे छोटे लघु समाज असतात किंवा समूह असतात किंवा विषिष्ट कार्याच्या स्वरूपामुळे त्यांचे गट, प्रकार पडलेले असतात. या सर्व गटांची एक स्वतंत्र भाषाअसते. शिवाय त्या भाषाप्रकटीकरणाची एक पध्दतही असते. याच भाषेच रूप, अर्थ, उच्चार यात भिन्नता असते. या गटांना, लघूसमूहांना भाषेची लघुक्षेत्र असे म्हणतात. उदा. कुटुंब, व्यवसाय संस्था, शिक्षणसंस्था, प्रशासन, मित्र मंडळी गुप, कॉलेजच्या कट्टयावरील गुप, डान्सचा गुप, कार्यालयीन गुप, अशी विविध लघुक्षेत्रे अस्तित्वात असतात.

● **लघुक्षेत्रीय भाषेचे वेगळेपण :**

प्रत्येक लघुक्षेत्राची भाषावेगवेगळी असते. कधी कधी शब्द एक असले तरी त्याला संदर्भ भिन्न असतात. ते ते संदर्भ त्या त्या लघुक्षेत्रापुरते मर्यादित असतात. त्याचा प्रसार व प्रचार झाला तर लघुक्षेत्र विस्तारते पण अतिव्यापक स्वरूप प्राप्त होणे कठीण असते. उदा. कॉलेज कट्टयावरील भाषाबिन्धास्त असते. या कट्टयावरील संदर्भही वेगळे असतात. 'ष्यामसुंदर' आहे, दिसायला उत्तम, उंची उत्तम, डोळे घारे, राहणी उत्तम पण फक्त त्याच्या नाकाला थोडासा बाक आला आहे आणि ते नाक पोपटाच्या चोचीसारखे दिसते, म्हणून सगळे त्याला ष्यामसुंदर अशी हाक न मारता 'पोपट' म्हणतात. सगळेजण त्याला पोपट म्हणून ओळखतात. कारण 'पोपट षिकविले तसेच बोलतो' येथे पोपट या नावामागचे गटानुसार अर्थाचे संदर्भ बदलतात. म्हणूनच

त्या त्या क्षेत्राती संदर्भ जाणून घ्यावे लागतात.

कॉलेज कट्टयावरचे जग, गुप, भाषा, घटना, यात सातत्याने बदल होत राहतात. येथे निर्माण झालेले संकेत, शब्द, संदर्भ, अर्थ, दीर्घकाळ राहतील याची खात्री नाही. त्यांचे अस्तित्त्व कमी कालावधीचे असते. कट्टा बदलला तरी सगळे संकेत बदलतात. या कट्टयावरील मुलांच्या भाषेत नव्याने आलेले शब्द बघू या.....

चिरीमिरी (अल्पसे), राढा (गोंधळ), रापचिक (मस्त), कोकोनट ट्री (बारीक शरीराची पण छाती मोठी असलेली मुलगी), कंदील (चश्मा असलेला मुलगा किंवा मुलगी), एरियल (जाणवं घातलेला ब्राह्मण विद्यार्थी), एअरपोर्ट (टकल्या), घाषीराम (तेच तेच बोलणारा). मुले विविध क्रियापदे योजतात पण नेहमीच्या अर्थापेक्षा

यांच्या क्रियापदांचा अर्थ काही वेगळाच असतो आणि तो त्यांच्या गुपला माहितही असतो. त्यामुळे त्यांची भाषात्यांनाच अधिक कळते. उदा. काही क्रियापदे : गिअर टाकणे (निघून जाणे), पटकून टाकणे (मारून टाकणे), काषी कर (काहीही कर, मला सांगू नको), मापं काढणे (टिंगल, चेश्टा करणे), थर्ड मारणे (टाळणे), शाळा करणे (लावालावी करणे)

● **भाषासंपर्क :**

भाषाम्हेणजे संदेश वहन. भाषेचेच एक रूप असलेली बोली, ती ही संदेशवहन करते. हे संदेशवहन करण्याचे माध्यम म्हणजे 'वाणी' म्हणजे ध्वनीरूप बोलणे. प्रत्येक भाषेला एक भाषिकसमाज असतो. समाजातील लोक परस्परांशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे या भाषेतून संपर्क साधत असतात.

एकाच भाषेतल्या समाजाला परस्परांशी संपर्क साधणे सुलभ होते. उदा. मराठी भाषिकसमाज मराठीतून सुलभपणे परस्परांशी संपर्क साधू शकतो. मुंबईचा माणूस नाषिक, पुणे, नांदेड, कोल्हापूर, नागपूरच्या लोकांशी मराठीतून संपर्क साधतो, कारण हे सगळे मराठी बोलतात, उपयोजतात. पण बंगलोरमध्ये, कर्नाटकमध्ये राहणा-या लोकांशी जे मराठी बोलतात त्यांच्याशी या माणसाचा संपर्क होईल व ते लोकही मराठी समाजाचे होतील. परंतु तमिळी व कर्नाटकी यांच्याशी मराठीतून संपर्क झाला नाही तर ते मराठी समाजाचे नसतात. हे खरे आहे, पण अलिकडे इतर प्रांतातून आलेले मराठी समाजात नसलेले लोक मराठी शिकतात, बोलतात आणि इतर मराठी माणसांशी मराठीतून संपर्क साधतात. त्यामुळे आज मराठीचे संपर्क क्षेत्र विस्तारले आहे असे म्हणता येईल.

परदेशातील आपली मंडळी अजूनही मराठीतून संपर्क साधत आहे म्हणून ते मराठी भाषिक समाजाचे घटक आहेत. पण तेथील इतर भाषिकतिथल्या स्थानिक व्यक्तींशी मराठीतून संपर्क होत असला तरी ते मराठी भाषिकसमाजाचे घटक होत नाही. त्यांना मराठी भाषातात्पुरती बोलता येत असते. प्रासंगिकच मराठी भाषेचे ते उपयोजन करत असतात पण मराठी भाषेच्या अर्थ प्रक्रियेचा, संस्कृतीचा त्यांचा सखोल अभ्यास नसतो. ते जन्मतः मराठी नसतील. म्हणून ते केवळ भाषासंपर्क क्षेत्रात येतात. त्यांचा समावेश मराठी भाषिकसमाजात होईलच असे नाही.

भाषाकषासाठी वापरली यावरून केलेल्या भेदास 'भाषावापर शैली' असे म्हणतात. त्याला इंग्रजीत 'रजिस्टर' असे म्हणतात. सामान्य माणसाला रूपिम, स्वनिय, पदम् अषा संज्ञा कळणार नाहीत आणि तो वापरणारही नाही. पण अभ्यासकांना भाषावापरशैली शक्य आहे. भाषाबोलणारा भाषक हा एकाच किंवा अनेक भाषासमाजाचा घटक असतोच असे नाही. तो लहान-लहान भाषिकसमाजाचा घटक असेलही. कारण आपण अनेक भाषाबोलतो. आपण हिंदी बोलणा-या गटात गेलो तर आपण हिंदी बोलतो, नव्हे तसे भाषिकवर्तनही करतो. हिंदी भाषेतून त्यांच्याशी संपर्क साधत असतो. आपली काही उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी सतत हे बदल घडवून आणतो. समाजात अनेक भाषिकगट असतात. त्यामुळे सगळ्याच भाषिकगटांशी आपला संपर्क नसतो. आपल्या इच्छेनुसार, उद्दीष्टानुसार आपण संपर्क साधतो म्हणजे आपले भाषासंपर्क क्षेत्र तसे मर्यादितच

राहते. भले ही त्यांची उच्चारण पध्दती, वर्ण उच्चारण बदल वेगळे असतील तरी ते परस्परांच्या भाषासंपर्कात असतात.

भाषाएकच असली तरी तिचे संपर्क क्षेत्र व व्यक्ती विविध असतात. खाजगी क्षेत्रात दोन भाषक कसे बोलतात किंवा आपण घरात बोलतो, मित्रांशी बोलतो किंवा अगदी खाजगी गटात बोलतो तसे व्यासपीठावरून बोलत नाही. आपण कुठे बोलत आहोत याचे भान ठेवणे 'भाषासंपर्कात' महत्वाचे ठरते. काय बोलायचे? किती बोलायचे? कोणाशी बोलायचे? अन् कसे बोलायचे हे भाषासंपर्कात महत्वाचे असते.

एका व्यवसायात वापरली जाणारी भाषाही त्या व्यवसायातील लोकांची भाषावापर शैली असते. कारण या व्यवसायातील त्यांचे तांत्रिक शब्द, त्यांचे अर्थ ते जाणून असतात.समजा शिक्षण क्षेत्र असेल तर हजेरीपत्रक, वेळापत्रक, डस्टर, चॉक, बोर्ड, नकाषे, पाठय किंवा क्रमिक पुस्तक, संदर्भ, उद्बोधनवर्ग, मृदूकौषल्ये, सहावा वेतन आयोग,असे शब्द त्यांची भाषावापर शैली दर्शवितात.

- **वाचापालट :**

'वाचा पालट' भाषासंपर्कात होतच असतो. माणसाची 'वाचा' बदलते म्हणजे माणूस कधी कधी साधे, नेहमीचे शब्द बोलण्याऐवजी पारिभाषिकशब्द वापरून भाषावापर शैली बोलू लागला तर 'वाचा' बदल झाला किंवा 'वाचापालट' झाला असे म्हणता येईल. इंग्रजीमध्ये 'वाचा' या साठी **CODE** असा शब्द योजलेला आहे. बोलतांना होणा-या पालटांना आपण वाचा पालट असे म्हणू किंवा भाषापालट असेही म्हणता येईल.

डॉ.रमेश धोंगडे यांनी त्यांच्या सामाजिक भाषाविज्ञान या पुस्तकात वाचापालटाचे एक उत्तम उदाहरण सांगितले आहे, ते उदाहरण मूळचे डेनिसनया भाषावैज्ञानिकाचे आहे. इटलीमध्ये सौरिस हे गाव आहे.या गावचे लोक दिवसातून कितीतरी वेळा वाचापालट करतात. हे लोक घरात जर्मन भाषेत बोलतात. गावात गेले की इटलीची एक बोली असलेली सौरियन भाषाबोलतात. बाहेरून आलेल्या माणसांशी प्रमाण इटालियन भाषेत बोलतात. त्यामुळे दिवसभरात प्रसंग, परिस्थिती, स्थळ आणि व्यक्तीनुसार त्यांचा 'वाचापालट' होत असतो.

आपल्याकडेसुद्धा आपण घरात बोली भाषावापरतो. त्यातील वाक्यरचना आपली छोटया छोटया वाक्यांची किंवा हो, नाही, जा, ये, खा, बसे अशा एका शब्दांचीही असते. कार्यालयात काम करणा-या व्यक्ती कार्यालयीन भाषावापरतात जसे, फाईल, लेटर, पत्र, टाईप करून टाका, जावक नंबर घाल, प्रिंट द्या, लेटरहेडवर टाईप करा, सही आणा, खतावणी लिहा, बील करा, पावती लिहा असे शब्द वापरतील. वक्ते प्रमाण भाषावापरतील. परप्रांतीय असतील तर त्यांची त्यांची भाषाबोलतील असे 'वाचापालट' दिवसभरात होत राहिल.

- **उसनवारी :**

उसनवारी म्हणजे एकाने दुस-याकडून काही घेणे. भाषेतील उसनवारी म्हणजे एका भाषेच्या व्यक्तीने दुस-या भाषेतील काही शब्द घेवून बोलणे. अलिकडे ही उसनवारी खूपच वाढली आहे. ही उसनवारी सराईतपणे सर्रास केली जात आहे. मराठी भाषिकअनेक शब्द हिंदी व इंग्रजीकडून उसने घेउन बोलतात. उदा. मला **पिरीयडला** बसायचे आहे, हे पाणी **ड्रिंकेबल** नाही, **चॉक** कसा तुटला? **इंटरनेट** बंद आहे, निघू या ना, **वेटिंग** कषासाठी?

कधी कधी परिभाषानिष्ठित करतांना दुस-या भाषेतून काही शब्द उसनेही घेतले जातात आणि ते तसेच्या तसे आपल्या भाषेत लिप्यंतर करून वापरले जातात. उदा. लिटर, मिटर, केबल, प्रोटॉन, न्यूटॉन किंवा काही वेगळ्या भाषेतील शब्द घेवून त्यांचे आपल्या भाषेची मिळते जुळते असे रूपही तयार केले जाते. उदा. डमतबनदप्रंजपवद साठी आपण मर्क्युरन, मसमबजतवदप साठी इलेक्ट्रानी, कमबंतइंदप्रंजपवद साठी विकार्बनन वगैरे आपण शब्द वापरतोच जॉन गिल्स म्हणतो की, 'एकच भाषायेणा-या माणसाच्या बोलण्यात उसनवारी आढळते. ही उसनवारी कधी कधी इतकी त्या भाषेत मिसळून जाते की तो शब्द उसना असे वाटत नाही.'

नितीन मोरे यांनी मराठी माणसांचे संभाषण, त्यांचे पत्र लेखन यावर संशोधन केले आहे. त्यांच्या मते, गृहिणी या भाषेची सरमिसळ करतात. पुरुश वाचापालट जास्त करतात. विद्यार्थ्यांपेक्षा नोकरमाणसेही वाचापालट जास्त करतात. इंग्रजी माध्यमातून शिकलेल्या स्त्रियाही वाचापालट अधिक करतात. कोणत्या विशयावर कोण कोणाशी बोलतं आहे त्यावरून वाचापालट सरमिसळ आणि उसनवारीचे प्रमाण ठरते.

● **वाचा सरमिसळ :**

वाचा सरमिसळ होण्यासाठी ती व्यक्ती द्विभाषक असावी लागते. वाचा सरमिसळ मूळच्या भाषेत समरस होत नाही. मिसळ जाणवतेच.जेव्हा दोन व्यक्तित्मध्ये एका विशयावर संभाषण चालू असते त्यावेळी त्यांच्यात विशयही बदललेला नसतो. पण बोलणारा मात्र दोन भाषाएकत्रित करून बोलत असतो, त्याला 'वाचा सरमिसळ' असे म्हणतात, याला 'भाषासरमिसळ' असेही म्हणतात. कधी कधी व्यक्ती दोन बोली एकत्र करून बोलतात त्यावेळी 'वाचासरमिसळ'होते. उदा. पुढील संवाद बघा :

अनंत : काय विनोद, फलॅट घेतोय वाटतं?

विनोद : हो.. पण..... रेट तर गगनालाच भिडलेत.....

अनंत : काय स्ववेअरफूट म्हणतो रे.....?

विनोद : अरे फोर थाउजन्ड!

अनंत : काय, कितव्या फलोअरवर, कोणता फलॅट घेतो?

विनोद : थर्ड फलोअरवर, श्री बीएचके, लिपटची सोय आहे.

- अनंत : बाप रे! आणि त्यावर स्टॅम्प ड्यूटी, एलबीटी, लिफ्टचे मेन्टेनन्स, म्हणजे
खूपच महाग जाणार रे... विनोद : हो ना! म्हणूनच डिसाईड होत नाही रे!
अनंत : कॅन्सल करतो की काय?
अनंत : नो, नेव्हर!

या संवादात कितीतरी इंग्रजी शब्द, नव्या संज्ञा आलेल्या आहेत. कितव्या फ्लोअरवर, लिफ्टचा मेन्टेनन्स, लिफ्टची सोय हे शब्द मराठी वाक्यातलेच येतात. त्यामुळे इथे वाचा सरमिसळ फार मोठ्या प्रमाणात होते. आपण पत्रलेखनात ही भाषासरमिसळ करतो. आपली खाजगी पत्रे किंवा इंटरनेटवरून पाठविलेली इ-मेल लिपी इंग्रजी पण शब्द मराठी, अर्थ मराठी किंवा कधी देवनागरी लिपीतून, (युनीकोडचे मराठी फॉन्ट वापरून पाठवतो) सुद्धा भाषासरमिसळ करून पाठविली जाते. भाषासरमिसळीचे प्रमाण सध्या वाढतेच आहे. एका देशातला प्राध्यापक दुस-या देशातील आपल्या मित्राला आपली प्रगती कळवितांना ब-याच भाषासरमिसळ करतो.

उदा. 'मी थेसिस सबमीट केला आहे. 'मला लवकरच पीएच.डी डिग्री मिळेल', 'सध्या रिसर्च पेपरचे लेखन चालू आहे.', 'दोन आंतरराष्ट्रीय सेमिनारसना जाणार आहे. 'पेपर प्रेझेंट करायचा आहे. इंग्रजीतून षिकलेले लोक मराठी बोलतांना, लिहितांना इंग्रजीतील शब्दच खूप वापर करतांना दिसतात. हल्ली भाषासरमिसळीची फॅशनही आहे. मुंबईच्या 'भाई' लोकांची भाषाही भाषासरमिसळचे उत्तम उदाहरण आहे वाचापालट, भाषासरमिसळ, उसनवारी, भाषावापरशैली हे सारे त्या बोलणा-या माणसावर अवलंबून नसते तर तो कषाविशयी आणि कषासाठी बोलतो यावर भाषावापर शैली अवलंबून असते. भाषावापर शैली ही कार्यक्षेत्रानुसार बदलती असते. कधी कधी तिचा अतिरेकही होतो, त्यावेळी भाषाक्लिष्ट होते. काही लोक विद्वत्ता प्रदर्शनासाठी भाषावापर शैलीचा उपयोग करतात.

संदर्भ :

1. आधुनिक भाषाविज्ञान (संरचनावादी आणि सामान्य), संपादक डॉ.कल्याण काळे, डॉ.अंजली सोमण, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे ऑगस्ट 1999.
2. सुबोध भाषाशास्त्र, प्र.न.जोषी, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर 1998
3. वैखरी, अशोक केळकर, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती मे 2007.
4. मराठीचा भाषिक अभ्यास, स्नेहवर्धन पब्लिशींग हाउस पुणे, जानेवारी 1994.
5. भाषाआणि भाषाविज्ञान, डॉ.रमेश धोंगडे, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे, जानेवारी 2006
6. सुलभा भाषाविज्ञान, डॉ. दत्तात्रय पुंड, डॉ. कल्याण काळे, स्नेहवर्धन पब्लिशींग हाउस पुणे, फेब्रुवारी 1996

7. आधुनिक भाषाविज्ञान : सिध्दांत आणि उपयोजन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई डॉ. मिलींद माळषे, 4थी आवृत्ती 2009
8. मराठीचे ऐतिहासिक भाषाशास्त्र, डॉ.र.रा.गोसावी, स्नेहवर्धन पब्लिशींग हाउस पुणे, जुलै 1999.
9. निवडक भाषाआणि जीवन, संपादक : कल्याण काळे, मृणालिनी शहा, मेहता पब्लिशींग हाउस, पुणे. प्रथमावृत्ती सप्टेंबर 1988.

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue – 135 (C)

आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह

Guest Editor:

Dr. R.S. Patil,

Principal,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Dhule [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:

Prof. Pankaj Shirsale

Head, Dept. of Marathi

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Dhule [M.S.] INDIA

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :

- **University Grants Commission (UGC)**
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmoc Impact Factor (CIF)**
- **Global Impact Factor (GIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 135 (C)- आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue – 135 (C)

आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह

Guest Editor:

Dr. R.S. Patil,

Principal,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Dhule [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:

Prof. Pankaj Shirsale

Head, Dept. of Marathi

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Dhule [M.S.] INDIA

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Greetings

**Hon'ble Bapusaheb Deepak Patil,
President,
PSGVP Mandal , Shahada**

National Conference on ' Modern Trends in Languages and Literature' (MTLL-2019) on 25th February,2019 organized by English, Hindi, Marathi Departments of our college and sponsored by Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon will be attended by scholars of languages will truly be a intellectual feast to our teachers, students, research scholars and stake holders. This conference will definitely enhance capabilities to interact and collaborate with researchers in languages.

I am sure that the discussion in the national conference will encourage the students, teachers, researchers. I hope this conference will enrich all the participants in various languages and proves immensely fruitful to the aspirants for their thrust of knowledge. I appreciate the efforts taken by the Principal Dr. R. S. Patil, Vice- principal Dr. S. D. Sindkhedkar, Vice- Principal Dr. M. K. Patel, Conveners and Co- Conveners and his colleagues to organize this national conference. I well- come all the delegates and participants researchers and the scholars.

I wish a grand success to this National Conference.

**Hon'ble Bapusaheb Deepak Patil,
President,
PSGVP Mandal , Shahada**

FORWARD

Hon'ble Principal, M.N. Patil,
Co- ordinator (Education and General Administration)
PSGVP Mandal, Shahada.

I congratulate and extend a very warm welcome to the participants of National Conference on 'Modern Trends in Languages and Literature' (MTLL-2019) on 25th February, 2019 organized by English, Hindi, and Marathi Departments of our college and sponsored by Kavayitri Bahinabai Chudhari North Maharashtra University, Jalgaon. The event organized by our college is a good opportunity to the University and College teachers, Students, researchers and the delegates across the country. The out come of this conference will be boost among university and college teachers, students and research scholars.

Discussions and deliberations on the emerging topics, trends and issues will open new avenues of research in languages and other disciplines.

Hon'ble Principal, M.N. Patil,
Co- ordinator
(Education and General Administration)
PSGVP Mandal, Shahada.

From the Principal's Desk.....

Poojya Sane Guruji Vidya Prasarak mandal, Shahada was established in the year 1969 under the dynamic leadership of Late Honorable Annasaheb P. K. Patil. Presently under the able leadership of Hon'ble Bapusaheb Deepak Patil, President and Hon'ble Principal Makarand Patil, Coordinator more than 17 educational units ranging from primary to postgraduate, research centers and traditional to professional education are managed by the management. With glorious background, Sri S.I. Patil Arts, G. B. Patel Science & STKVS Commerce College, Shahada is leading educational institute in Nandurbar District in Maharashtra providing education from UG to PG students and Research centers. I have a dream wherein the product of college are rated the best in among the all in term of their social responsibility, humanity, academic brilliance and above all their Indian-ness in this global and competitive world. The Research Centers and PG Departments of the college have been organizing the Interdisciplinary National Conference on "Modern Trends in Languages and Literature" (MTLL-2019) on 25th February 2019.

Discussion and deliberation in this conference on the emerging topics, trends and issues will be open new vistas of research in Humanities, Languages, Commerce, Sciences and other disciplines. It will provide great view for educationist, scholars and researchers, farmers and students of various disciplines to exchange their viewpoints and experiences in these fields.

I warmly welcome all the participants, delegates and research scholars across India for this Conference. I also congratulate to the authors and contributors whose papers have been selected by the review committee for including in the souvenir for publication.

Prof. Dr. R. S. Patil
Principal

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	ख्रिस्तपुराण : स्वरूप, विशेष आणि तत्कालीन योगदान	प्राचार्य डॉ. वेदश्री थिंगळे	07
2	मराठीतील ग्रामीण साहित्य प्रवाह : एक चिंतन	डॉ. जितेंद्र गिरासे	14
3	मराठी साहित्यातील क्रांतीदर्शी विचारांची यात्रा : दलित साहित्यप्रवाह	प्रा. धनाजी भिसे	18
4	मुस्लीम कवितेतील सामाजिक बांधिलकी	प्रा. युवराज भामरे	24
5	कोल्हाट्याचं पोर' एक सामाजिक दस्तऐवज	प्रा. पंकज शिरसाळे	31
6	दलित स्त्री लेखिकांचे लेखन	प्रा. देवेंद्र निकम	33
7	आधुनिक आदिवासी मराठी साहित्याची समीक्षा	प्रा. ज्ञानेश्वर म्हात्रे	38
8	स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	प्रा. मनीषा डोंगरे	42
9	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोककला	डॉ. सी. एस. करंके	45
10	मराठी ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह	डॉ. देविदास शेटे	48
11	दलित स्त्री आत्मकथनातील जीवनदर्शन	डॉ. भारती बेंडाळे	55
12	मराठी साहित्यातील स्त्रीवादाचे स्वरूप व जाणीवा	डॉ. दिनेश पाटील	59
13	अहिराणी ओवीगीतातील स्त्रीवादी चिंतन	डॉ. सुधा खराटे	62
14	आदिवासी काव्यप्रवाहाचे स्वरूप	प्रा. गौतम थोरात	66
15	ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि प्रेरणा	डॉ. हिरालाल पाटील	71
16	१९९० नंतरची दलित कथा	ज्योत्स्ना इंगळे	74
17	आदिवासी साहित्य प्रवाहाचे योगदान	कुंडलिक पारधी	9
18	मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाह आणि मराठी कथा	डॉ. प्रशांत लगडे	84
19	नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी : एक चिंतन	डॉ. रजनी लुंगसे	89
20	ग्रामीण कवी ना.धों.महानोर आणि केदारनाथ सिंह यांच्या कवितेतील निसर्गचित्रण	महेश रणदिवे	92
21	मराठी साहित्यातील स्त्रीवाद	प्रा. मंगला चौधरी	97
22	ग्रामीण कादंबरी साहित्य प्रवाह	प्रा. निलेश लंगोटे	100
23	दलित साहित्य आणि घटनात्मक मूल्ये	डॉ. प्रकाश भामरे	108
24	एका पुरुषाने स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून स्त्रीमनाचा घेतलेला शोध म्हणजे 'आई रिटायर होतेय' हे नाटक	प्रा. मंगला पाटील	112
25	मराठीतील विज्ञान साहित्य प्रवाह	प्रा. प्रिया नेलेंकर	115
26	दलित साहित्याची संकल्पना व स्वरूप	पूनम गोसावी	128
27	वाहरू सोनवणे- आदिवासी साहित्य प्रवाहातील एक नामवंत कवी	डॉ. रविंद्र पाटील	133
28	मराठी ग्रामीण साहित्य प्रवाह	डॉ. राजेंद्र काकुस्ते	137
29	आनंद यादव यांच्या कादंबरीतील ग्रामीणता (गोतावळा)	प्रा.राजेंद्र निकुंभे	140
30	खानदेशातील दलित स्त्रियांच्या ओवीगीतातील भावविश्व	डॉ. रत्ना जवरास	144
31	स्त्रीवादी साहित्य	डॉ. विठ्ठल केदारी	152
32	आदिवासी लोककलेची विविध रूपे	डॉ. राखी सलगर	156
33	ग्रामीण साहित्यातील प्रादेशिकता आणि सामाजिक दृष्टीकोन	प्रा. संगिता आहिरे	159
34	आदिवासी साहित्य प्रवाह	डॉ. संजय महाले	163
35	आधुनिक मराठी साहित्य प्रवाह : विज्ञान साहित्य	डॉ. संजय शिंदे	168
36	आदिवासी कवितेतील विद्रोह	डॉ. सुधाकर बोधीकर	174

37	आदिवासी साहित्य : संकल्पना आणि वेगळेपण	प्रा.सुलतान पवार	178
38	ग्रामीण साहित्य प्रवाह आणि रवींद्र शोभणे	डॉ. सुनिल देसले	186
39	दलित साहित्य प्रवाह	श्री.डी.डी.कोकणी	190
40	आधुनिक काळातील स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	स्वप्नील भोसले	192
41	आधुनिक मराठी साहित्यातील विज्ञान साहित्य प्रवाह	डॉ. वंदना शिंदे	197
42	आदिवासी साहित्य प्रवाहातील कथेची वाटचाल	डॉ. विक्रम जाधव	202
43	मराठी साहित्यातील देवदासींच्या वेदनेचे स्वरूप	डॉ. जितेंद्र गिरासे, प्रा. विलास पंडित	208
44	भारतीय स्त्रीवादासमोरील आव्हाने	डॉ. योगिता पाटील	212
45	मराठी साहित्य प्रवाह	प्रा. राजरत्न दवणे	215

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय यातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांतून व्यक्त झालेली मते ही त्या संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्यांच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

ख्रिस्तपुराण : स्वरूप, विशेष आणि तत्कालीन योगदान

प्राचार्य, डॉ. वेदश्री विजय थिंगळे, नाशिक

गृहितक – हिंदूपुराणे आणि ख्रिस्तपुराण यात प्रयोजन, प्रबोधन आणि रचनेत साम्य

महत्वाचे मुद्दे –

- भारतीय पुराणांचा उद्देश म्हणजे हिंदू धर्म, धर्मप्रवर्तक आणि तत्ववेत्तेची शिकवण देणे.
- भारतीय आध्यात्मिक परिमळात मळलेले ख्रिस्तपुराण म्हणजे येशूचे पुररूत्थान
- मंदिर हिंदूंचे, आतली मूर्ती मात्र येशूख्रिस्ताची
- परधर्माची हेटाळणी न करता संभावना करून रचना केलेला ग्रंथ.
- हिंदू मनाला पटेल अशी ख्रिस्तपुराणाची रचना
- प्रारंभी देवनागरीत लिहिता न आल्याने रोमन लिपीत केलेली रचना.
- हिंदूधर्माची दुय्यम परिभाषा योजलेली रचना
- ब्रिटीश धर्मगुरूने लिहिलेले हे मराठी महाकाव्य म्हणजे ख्रिस्तपुराण होय.
- भारतात आलेल्या पहिल्या ब्रिटीश माणसाने येशूचे शुभ वर्तमान मराठी भाषेत सांगितले.
- येशूख्रिस्ताचे जीवन आणि शिकवण सांगण्याची शैली संत ज्ञानदेव आणि एकनाथांची.
- हिंदू वैष्णव तत्वे ख्रिश्चन परंपरेत मिसळून सांगितलेले पुराण.
- भागवतधर्मीय संत परंपरेशी नाते सांगणारा ग्रंथ.
- तत्कालीन सनातन सत्याचे विवरण करणारे पुराण.
- इंग्रजी व आधुनिक मराठी भाषेत डॉ. नेल्सन फलकाव यांनी ख्रिस्तपुराणाचा केलेला अनुवाद
- मूळ मर्सडन संहितेतील चुका दुरूस्त करणारी डॉ. नेल्सन फलकाव ही प्रथम व्यक्ती .

मराठी विषयातील प्राचीन कालखंडातील साहित्याची निर्मितीच मुळी काही प्रमाणात मराठी भाषा आणि मराठी संस्कृतीला अधिष्ठान असलेल्या वैदिक धर्माच्या आणि भागवत धर्माच्या किंवा इतर धर्माच्या प्रचारासाठी आणि प्रसारासाठी झाली आहे. १२ व्या शतकात निर्माण झालेले साहित्य याची साक्ष आहे. महानुभाव संप्रदायातील लेखन तर त्यांच्या पंथनिष्ठेवरच आधारित आहे. पंथीय व धर्मीय तत्वज्ञान सांगण्यासाठीच महानुभवीय साहित्याची निर्मिती झालेली आहे. कारण या साहित्यातून त्या त्या पंथाच्या आचार—विचारांचे दर्शन घडते. पंथातील शिष्यांसाठी आचारधर्म शिकविणे, परमेश्वराच्या लीळा सांगणे, परमेश्वराने सामान्य माणसाला भक्तासाठी केलेले चमत्कार, मदतीचा दिलेला हात हे सारं सविस्तर व भक्तीपूर्वक सांगणे हाच हेतू या साहित्यनिर्मितीमागे होता आणि पुढे बराच काळ तो तसाच राहिला. अगदी संत एकनाथ , संत तुकाराम व संत रामदासांच्या काळापर्यंत.

संत एकनाथ कालीन कालखंडाचे एक वेगळेपण आहे. कारण याकाळात केवळ मराठी संतांचीच लेखनविषयक कामगिरी आहे असे नाही. तर इतर धर्मीय म्हणजे मुस्लीम, जैन व ख्रिस्ती धर्मीय वाङ्मयाची निर्मिती झालेली आहे. या साहित्यानेही मराठी वाङ्मयाचा इतिहास काही प्रमाणात व्यापला आहे.

ख्रिस्तीधर्मीयात फादर स्टीफन, फादर द. ला. कुआ आणि सालंदात यांची नोंद झालेली आहे.^१ तसेच फादर गास्फर द एस मिगेल यांनीही मराठीत ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण लिहिल्याचे सांगितले जाते. फादर फ्रान्सिसको वाज् गिमारा एज यांनीही ख्रिस्तपुराण लिहिल्याचे समजते.^२ प्रथम मी स्टीफन आणि त्यांच्या ख्रिस्तपुराणाबद्दल थोडेसे बोलते आणि मग फादर नेल्सन यांच्या याच ग्रंथाच्या अर्वाचिनीकरणाबद्दल बोलते. १६ व्या शतकात १११० प्रवासी भारतात यायला निघाले पण केवळ २०० प्रवासीच पोहोचले त्यात पहिला इंग्रज प्रवासी म्हणून फादर थॉमस स्टीफन्स यांचं हिन्दुस्थानात आगमन झाले. सागरी प्रवासाच्या मरणप्राय यातना या प्रवासात सोसाव्या ल्यागल्याचे स्टीफन यांनी त्यांच्या वडिलांना लिहिलेल्या पत्रावरून समजते. अशा यातना सोसूनही धर्मप्रसारासाठी ते भारतात आले यावरूनच त्यांच्या धर्मनिष्ठेच्या तीव्रतेची आणि प्रगाढतेची कल्पना येते. गोव्यात आल्यावर फादर स्टीफन यांनी गोव्याच्या ब्राह्मणांकडून मराठी भाषेचे आणि गोंमतकीय भाषेचे त्यांनी शिक्षण घेतले असावे. देशी भाषेचे अध्ययन करण्याची संधी त्यांना गोव्यात मिळाली 'भाषा ही एकाचवेळी सामाजिक व्यवस्था असते आणि वैयक्तिक देणगी असते'^३ आणि मराठी भाषेची आणि गोंमतकीय भाषेची देणगी फादर स्टीफन यांना मिळाली. म्हणूनच त्यांची विविध भाषेतील ग्रंथ निर्मिती झाली आहे.

पहिला ग्रंथ 'गोंमतकीय बोलीचे व्याकरण' हा पोतृगीज भाषेतील ग्रंथ १६४० मध्ये प्रसिध्द. याबद्दल श्री प्रभुदेसाई म्हणतात की, ' हा ग्रंथकार एक परदेशी माणूस होता. हाताशी फारशी साधने नसतांना देखील एवढा उद्योग केला ही गोष्ट देशी भाषाभिमानी स्टीफनचे ऋण मानतील'.^४ दुसरा 'दौत्रिना क्रिस्तां ' हा ख्रिस्ती धर्मतत्वाची प्रश्नावली असलेला ग्रंथ. तर तिसरा ग्रंथ म्हणजे येशु ख्रिस्ताचे पुराण सांगणारा ख्रिस्तपुराण. मंदिर मराठी आणि मूर्ती मात्र येशू ख्रिस्ताची. 'तुम्ही दिनेदिनुअधिक ख्रिस्तांव भक्ती करून चालावे'^५ अशी इच्छा स्टीफन यांनी आपल्या प्रस्तावनेत व्यक्त केली आहे. त्यामुळे या ग्रंथाची निर्मिती आणि त्या ग्रंथावरील ग्रंथांच्या निर्मिती मागे, त्याच्या सुलभीकरणामध्ये भक्ती हाच आणि हाच आदराचा, जिव्हाळयाचा भाव आहे असे जाणवते. सर्वाना उदंड आयुष्य व परमेश्वराची कृपा भाकून ही तारकाची कथा आपण सांगत आहोत ही भावनाही स्टीफन यांनी व्यक्त केली आहे.^६ सोळाव्या शतकातला म्हणजे १६१६ साली लिहिलेला आणि १६४० मध्ये प्रसिध्द झालेला ख्रिस्तपुराण हा तिसरा ग्रंथ. तो सुध्दा कोकणी भाषेत लिहिलेला. ख्रिस्तपुराणाची भाषा जरी मराठी असली तरी तो रोमन लिपी मध्ये लिहिलेला होता. स्टीफन यांनी हे ख्रिस्तपुराण प्रथम देवनागरी लिपीत लिहिले असावे अन् नंतर ते रोमन लिपीत लिहिले असावे. येथील लोकांसाठी जर ग्रंथलेखन करावयाचे असेल तर ते केवळ त्यांच्या भाषेतच नाही तर त्यांच्या लिपीतच लिहावे असेही त्यांचे मत होते असे समजते.^७ धार्मिक भावनेने आणि भक्तापर्यंत श्रद्धा पोहोचविण्याच्या भावनेनेच लिहिला गेला असावा असे वाटत असतांनाच तो वाचला की त्यामागील प्रयोजने लक्षात येतात.

ख्रिस्तपुराण या ग्रंथाने मराठी वाङ्मयाच्या प्रवाहात ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाचा प्रवाह आणला आहे. मराठी वाङ्मयाचा इतिहासात भर टाकण्याचे काम या ग्रंथाने आणि लेखकाने केलेले आहेच. ही लेखन क्षेत्रातील कामगिरी तत्काळात धाडसाचीच होती. ज्या प्रदेशावर राज्य करावयाचे तेथील भाषा अवगत करून घेणे आवश्यक असते. पण त्याभाषेतील साहित्यही समृद्ध करणे, त्याच भाषेत लेखन करणे यासाठी अभ्यास साधनाच लागते. अशाप्रकारे मराठीत लिहिण्याचं धाडस आतापर्यंत कोणीही केलेलं नव्हतं इतरांनी वेगवेगळ्या संस्कृती, वेश यातून भारतीय संस्कृतीचं अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अलंकारिक भाषेमधून प्रभू येशू ख्रिस्ताचं संपूर्ण जीवनचरित्र अतिसामान्य लोकांना कळेल अशा रितीने सांगण्याचा प्रयत्न करणारे केवळ फादर थॉमस स्टीफन्सच प्रथम आहेत. ख्रिस्तपुराणाच्या आणखी दोन आवृत्या निघाल्या. त्यामागे ख्रिस्त धर्म व

पोतृगीज संस्कृती रूजविणे हा प्रधान हेतू होता. ही आग्रही भूमिका घेतल्याने १६८४ मध्ये एक आज्ञापत्र निघाले त्यात देशी भाषांचा उपयोग करण्यावर बंदी घालण्यात आली.पोतृगीज भाषेची सक्ती करण्यात आल्याने चर्चमध्ये चाललेल्या ख्रिस्तपुराणाच्या वाचनावरही बंदी आली आणि मग ख्रिस्तपुराणाची अडीचशे वर्षे नवी आवृत्ती येवू शकली नाही. १९०७ मध्ये प्रा. जोसेफ एल. सालढाना यांनी चौथी नि १९५६ साली प्रा. शांतारामा बंडेलू यांनी पाचवी आवृत्ती प्रसिध्द केली. नंतर अनेक आवृत्या निघाल्या. या लेखनाचे कौतुकही झाले. प्रिओळकर मालशे हे मराठीतील अतिशय नामांकित समीक्षक आहेत. त्यांनी देखील फादर थॉमस स्टीफन्स यांच्या मराठी शैलीचा आणि पौराणिक भाषेचा यथायोग्य गौरव केलेला आहे.डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी ख्रिस्तपुराणाबद्दल गौरवोद्गार काढलेले आहेत.^६

फादर स्टीफन यांच्या या प्राचीन आवृत्तीचे अर्वाचिनीकरण मात्र नाशिकच्या फादर नेल्सन फलकाव यांनी केले. त्यातील वाङ्मयीन सौंदर्य प्रतीत करण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. नाशिकचे कुसुमाग्रज स्वतःच्या लेखनाबद्दल जे म्हणतात तेच मला इथे म्हणावेसे वाटते ^९

‘—हृदयी दाटलेले भाव मनी आले वेळोवेळी,
त्यांची माला साधी शब्दातुनी ही रचली.
मोलाची नच लेणी, अर्थाच्या नच खाणी
—हृदयाचे बोल येथे होवून जाते गाणी ’.

फादर नेल्सन फलकाव यांनीही या ग्रथांच्या अर्वाचिनीकरणाचा प्रवास अशा प्रकारे केलेला आहे. भावार्थ सांगण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. आणि येशूचे चरित्र गायनाचा प्रांजळ हेतू आहे.

ग्रथांच्या अर्वाचिनीकरणाचा केलेला प्रवास कठीण असला तरी तो त्यांना आनंददायी वाटलेला आहे. ख्रिस्तपुराण हे प्राचीन मराठी भाषेत आहे आणि ते अलीकडच्या मराठी भाषेत लिहिण्याचा फादर नेल्सन फलकाव यांनी केला प्रयत्न स्तुत्य आहे. डॉ.रमेश धोंगडे म्हणतात^{१०} त्याप्रमाणे प्रस्तुतीकरणाचे दोन प्रकार पडतात. एक म्हणजे तर्कनिष्ठ घडीव बांधणी आणि दुसरा म्हणजे स्वच्छंद सैल बांधणी. फादर नेल्सन यांचे हे प्रस्तुतीकरण हे दुस-या प्रकारात मोडते. त्यांनी रचनाप्रकाराचे कोणतेही बंधन स्वतःवर घालून घेतलेले नाही. किंवा उगाचच अलंकारांचा, उपमा उत्प्रेक्षा योजनेचा हट्टही धरलेला नाही. मनाला जाणवलेले नव्हे भावलेले अर्थ सांगण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे.

हिंदू मनाला पटेल असा पौराणिक वेश आणि मराठीपण धारण करून काव्यरूप ख्रिस्तचरित्राला देण्याची कामगिरी फादर नेल्सन फलकाव यांनी पार पाडली आहे. भाषा, वृत्त, कल्पना, कवी संकेत इत्यादी सर्व काव्यांगे स्टीफन सारखीच त्यांनी अस्सल मराठी ठेवली आहेत. आतील मूर्ती तेवढी येशू ख्रिस्ताची, बाकी मंदिराचा सारा थाट हिंदू पध्दतीचा अशी या पुराणाची रचना आहे. तिलाही कुठे धक्का पोहोचवलेला नाही^{११} फादर नेल्सन फलकाव यांनी त्याला कुठे धक्का लावलेला नाही. मुक्तपणे जाणवलेला अर्थ त्यांनी व्यक्त केलेला आहे. फादर नेल्सन फलकाव यांनी केलेल्या सोप्या मराठी भाषेचे एक गद्यात्मक सौंदर्य आहे. खूप कलात्मकता जाणवत नसली तरी त्या प्रकटीकरणाला श्रद्धेचा स्पर्श आहे.शब्दाला शब्द जोडण्याचा त्यांचा प्रयत्न नाही. जाणवलेला अर्थ काव्यसदृश्य ओळीमधून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. कवित्व सांभाळणं अवघड आहे. कवित्व असणं हा अलौकिक आरसा आहे. भक्तीचा प्रसार करतांना ती इतर मार्गपेक्षा ती कशी श्रेष्ठ आहे हे सांगण्याचा फलकाव यांचा प्रयत्न मोलाचा आहे. प्राचीन भक्तीपर वाङ्मयाने नेहमीच हे भावनात्मक कल्पनाविलासात्मक आणि तत्त्वज्ञानात्मक वैभवाचे सर्जन आणि पोषण केले आहे. ही गोष्ट

फलकाव यांच्या या ग्रंथलेखनाच्या प्रयत्नातून जाणवते. त्यांचा अर्वाचिनीकरण करण्यामागचा हेतू त्यावर टीका करण्याचा प्रयत्न नाही. आशयाच्या दृष्टीने सुलभीकरण करून येशू ख्रिस्ताचे चरित्र भक्तांच्या काळजापर्यंत पोहोचविण्याचा प्रांजळ प्रयत्न आहे असे मला वाटते.

संत एकनाथकालीन भाषा मूळ ख्रिस्तपुराणाची आहे. ख्रिस्तपुराणाची प्रस्तावना ही नाथकालीन गद्याची ओळख पटविणारी आहे.^{११} आकलनास तशी कठीणच आहे. पण फलकाव यांनी ती आजच्या मराठी प्रदेशात राहणा-या आणि इंग्रजीचे प्रभुत्व असलेलेल्यांना आकलन होईल अशी रचना केली आहे. जणूकाही फलकाव म्हणतात की, अन्वय माझी पूर्ण भक्ती। माझे शुध्द स्वरूप स्थिती । साधक जे स्वये साधिती त्यासी स्वरूपप्राप्ती अविनाशी।। चैतन्याचे अद्वैत देण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. ग्रंथलेखनासाठी फादर नेल्सन फलकाव यांचे मन भक्तीने भारलेले आहे. त्यामुळे येशु ख्रिस्त आणि त्यांच्या भक्तीचे चमत्कार वर्णन करतांना ते समरसून जातात नव्हे तो प्रसंग मनात साकारत असावेत अशी तदुपता हे लेखन वाचतांना जाणवत राहते.

कोणत्याही आधुनिक पुराणाला शोभेल, साजेल, रूचेल किंवा पचेल अशी आजची ओघवती भाषा फादर फलकाव यांनी वापरलेली आहे. भाषेच्या वापरातील अंतर लक्षात येते. फादर फलकाव यांनी गद्यप्राय रचना अधिक केली आहे. त्यांची भावना काव्यात्मकता साकार करण्यात ते फारशी गुंतू देत नाहीत पण काही ठिकाणी त्यात अलंकारिक शब्दांचा सुध्दा समावेश केला आहे. फादर स्टीफन यांनी आपण हे पुराण मराठीत का लिहिले हे सांगताना म्हटले आहे की, 'हे मराठीये भासेन लिहिले आहे. हे आ देसींचे आं भाषांभितुर ही भास परमेश्वराचे, अवस्तु निरोपूसि योग्य ऐसि दिसलि म्हणून ^{१२} परमेश्वराचा निरोप माणसांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी मराठी भाषाच सर्वोत्तम आहे असा स्टीफन यांचा विश्वासही फादर नेल्सन फलकाव यांनी सार्थ केला आहे. इंग्रजी आणि मराठी या दोन्ही भाषेत त्यांनी ख्रिस्तपुराणाचे अर्वाचिनीकरण केले आहे. पण दोन्ही निर्मितीचा आनंद त्यांनी वेगवेगळा अनुभवला असणार. कधी कधी 'मी न बोले वाचा त्याची । बोलविता धनी वेगळाचि।' असं संत तुकारामांसारखं नेल्सन यांचे लेखनकार्य झालेले आहे. भक्तीने मंत्रून लेखन झाले आहे. म्हणजे त्या अवस्थेत झालेल्या लेखनाचे एक आगळे वेगळे महत्व असते.

ख्रिस्तपुराणावर मराठीतल्या इतर धार्मिक ग्रंथांचा प्रभाव आहे. ज्ञानेश्वरी, महानुभवीय ग्रंथांचे, एकनाथी भागवताचे आणि इतर पौराणिक ग्रंथांचे वाचन फादर स्टीफन यांनी केलेले असावे. ज्ञानेश्वरांच्या ओवी यावृत्ताचाही अभ्यास केला असावा तसे हा विषय समजावून घेण्यासाठी फादर नेल्सन यांनीही हे ग्रंथ वाचले असावेत. पण या रचनाकृतीतील ओवी या वृत्ताचा त्यांचा खूप अभ्यास नसेलही कदाचित त्यामुळे पण स्टीफनसारखी ओवीबध्द रचना मात्र त्यांना जमलेली नाही. किंवा ती त्यांनी जाणीवपूर्वक केलेली नाही आणि असे बंधन लेखकावर घालताही येत नाही. त्याने कवितेचा अनुवाद कवितेच्या त्याच रचनेत केला पाहिजे असे नाही. तो गद्य स्वरूपात आणि काव्यात्मक भाषेतही असू शकतो. फादर नेल्सन यांचाही हेतू हाच असावा. उदा.

येक मनुश जे आहेति त्या आदिकि जोडाव्या पुणे प्राप्ती। पिडा उपद्रोव देतो वैकुंठपति तया काजा ॥	काही माणसांना अधिक पुण्य मिळावे यासाठी पिडा देतो वैकुंठपती जास्त उपद्रव देतो	जे खरे भक्त असती अधिक मिळाया पुण्यप्राप्ती पिडा देतो वैकुंठपती अधिक तयांना
-८८/९० फादर स्टीफन	-८८/९० फादर नेल्सन	डॉ. वेदश्री थिंगळे

फादर नेल्सन आनंदाने आणि आहे त्या क्षमतेनिशी ख्रिस्तपुराणाला सामोरे गेले आहेत. देवाला श्रीमंतीचीच भक्ती कुठे चालते त्याला तर आपल्याशी प्रमाण राहिलेल्याची आणि परमेश्वराने निर्माण केलेल्या माणसांच्या जाणिवांशी एकरूप झालेल्या कोणत्याही भक्ताची पूजा आवडते. तो भावनेचा भूकेला असतो. तसे या रचनेत नेल्सन यांची भक्ती आहे. हे सारं लेखन करतांना भक्तीचा झरा सतत झिरपत आहे असे जाणवत राहते. फादर स्टीफन यांच्या रचनेत महानुभववीय काळातले बरेचसे शब्दही आढळतात. उदा. डिबिया घालोनि म्हणजे गुडघे टेकोनी. दवडोनि म्हणजे घालवणे.

ख्रिस्तपुराणाचा एक वाङ्मयीन रचनाकृती म्हणून विचार करता येतो आणि दुसरा ती केवळ एक वाङ्मयीन रचनाकृती राहत नाही तर येशू ख्रिस्ताच्या चरित्राचे भक्तीभावाने केलेले प्रकटीकरणही ठरते. असे जेव्हा मनातले प्रकटीकरण येथे तेव्हा त्या प्रकटीकरणाची भाषा अलंकारांच्या, प्रतिमेच्या वापरात अडकून पडत नाही. ती आहे तशी येते आणि समकालीनांच्या उपयोजनातील अधिक येते. फादर नेल्सन यांचे ही एकाच वेळा वाङ्मयीन रचनाकृतीचे अर्वाचिनीकरण करणे ठरते तर दुसऱ्या बाजूला आपल्या मनातली येशू ख्रिस्ताबद्दलची भक्तीभावना, आदराची प्रीतीभावनाही ठरते. हे फादर नेल्सन यांचे भक्तीने केलेले प्रकटीकरण आजच्या मराठी भाषा बोलणाऱ्या आणि येशू ख्रिस्त जाणून घेवू पाहणाऱ्या भक्ताला सहजपणे वाचता येते.

फादर स्टीफन यांनी ख्रिस्तपुराणात अधिकाधिक शब्द जसे बाप्तीस्मा साठी ज्ञानस्नान, तीन तत्वासाठी त्रित्व, महापुरुष विप्र, वेदसाक्षी संस्कृत वळणाचे, तत्सम स्वरूपाचे, अलंकारिक, प्रतिमा—प्रतीकांचा आधारे घेणारे असे वापरले आहेत पण फादर नेल्सन यांनी मात्र ते अनेक शब्द तद्भव असे आजच्या मराठीतील योजल्याने प्राचीन ख्रिस्तपुराण आकलनाला अधिक सोपे झाले आहे आणि म्हणून त्यांची वाचकांची संख्या अधिक असणे क्रमप्राप्त ठरते. उदा. वृषभ—बैल, शीत—थंड, दिनकरू—सूर्य, कुमार—पुत्र, विप्र—ब्राह्मण. एका ठिकाणी नेल्सन यांनी त्या गावाचे नाव बदलले आहे. कदाचित त्या गावाचे आजचे ते नाव आहे का? असा मला प्रश्न पडला उदा. ओवी क्रमांक ९६/९८ मुळ ओवीत कफर्नाव असे आहे पण नेल्सन यांच्या रचनेत कफर्णहूम असे आलेले आहे. अभ्यासक खूप चांगला प्रतिभाशाली ही असेल तरीही काव्यात्मक रचना जमतातच असे नाही. कारण कवित्व निर्माण होत नाही त्यासाठी साधना लागतेच. पण नेल्सन यांनी कवित्वाचा आग्रह न धरता प्राचीन मराठीचा आजच्या मराठीत अनुवाद केला आहे असे म्हणता येईल. भाषा ही एक सामाजिक संस्था असते तसे तिच्या गर्भात ती भाषा बोलणा—यांची संस्कृती वावरत असते. संस्कृतीची वेशभूषा भाषा करीत असते आणि म्हणूनच ख्रिस्तपुराणातील भाषा ही फादर स्टीफन यांनी कोणत्याही पुराणाला शोभेल, साजेल, रूचेल किंवा पचेल अशी ओघवती भाषा वापरलेली आहे. त्यात अलंकारिक, संस्कृत आणि उकारात्मक अशा शब्दांचा सुध्दा समावेश आहे. उदा.

जैसी हरळामाजि रत्नकिळा । कि रत्नांमाजि हिरा निळा ।

तैसी भाषामाजि चोखळा । भाषा मराठी ॥

जैसी पुष्पांमाजि पुष्प मोगरी । कि परिमळांमाजि कस्तुरि ।

तैसी भाषामाजि साजिरी । मराठिया ।

पक्षिआंमधें मयोरू । वृक्षिआंमधें कल्पतरू ।

भाषामधें मानु थोरू । मराठियेसि ॥

तारांमधें बारा राशी । सप्त वारांमाजि रवी शशी ।

यां दीपिचेआं भाषामधें तैसी । बोली मराठिया ॥

अशी ज्ञानेश्वरी स्वरूपाची लेखणी त्यांनी वापरली आहे. ख्रिस्तपुराणाची कठीणता स्पष्ट करण्यासाठी ते म्हणतात, एखादा अपंग डोंगर पार करू शकेल तशी मला ख्रिस्ताची शिकवण मराठीत सांगणे अवघड होत आहे.

निष्कर्ष—

- रोमन लिपीतील पहिले तीन ख्रिस्तपुराण आज उपलब्ध नाहीत.
- मराठीचे ख्रिस्ती पुराणिक स्टीफन ख्रिस्ताकडे नव्याने आलेल्या हिंदू लोकांना चतुराईने ख्रिस्तकथा सांगतात.
- त्यांनी या लेखनाने तत्कालीन हिंदू आणि ख्रिस्ती लोकांत विश्वास निर्माण केला होता.
- स्टीफन यांनी या ग्रंथात पवित्र बायबलमधील सर्वांगीण विचारही सांगितलेले आहेत.
- अगदी उत्पत्तीपासून प्रवक्त्यापर्यंत सर्वांगीण विचार मांडतांना सामान्य माणसाला समोर ठेवले आहे.
- येशू ख्रिस्ताच्या अंगी असलेल्या चमत्कारिक शक्ती सांगितलेल्या आहेत.
- ख्रिस्ती धर्मतत्वांना अनुसरून माणूस ख्रिस्तीधर्म जगतो.ती जगण्याची बुद्धी सर्वापर्यंत पोहोचविणे हा या ग्रंथाचा प्रयत्न
- ब्राह्मण या शब्दाचा आणि त्यांच्या जिज्ञासी वृत्तीचा आणि जाणतेपणाचा विचारही ग्रंथलेखनासाठी केलेला आहे.
- यातील संवादात्मक विचार आणि लेखनपध्दती ही तत्कालीन ग्रंथलेखनपरंपरा आहे.ज्ञानेश्वर एकनाथांची शैली आहे.
- गुरुशिष्य संवादाचा सुंदर उपयोग करून ख्रिस्ती धर्मातील अनेक तत्वांबद्दलनिरूपण केलेलं आहे.
- या ग्रंथातील विवेचनातील मार्मिकता ही महत्वाची वाटते. प्रश्नांची काठीण्यपातळी कमी करण्यासाठी उदाहरणे आणि दाखले देवून येशूच्या लीळा सांगितल्या आहेत.भारतीय पुराणातील म्हणी व वाक्प्रचारांचा उपयोग केला आहे.
- एका बाजूला हिंदू धर्मातील रूढ कल्पनांचा स्वीकार आणि दुस—या बाजूने ख्रिस्ती विचारांची प्रतिस्थापना करण्याचे त्यांचे कौशल्य अद्वितीय आहे.
- हिंदू धर्मग्रंथाला 'श्रुती' म्हटलेले आहे. 'श्रुती' या शब्दाचा वापर न करता फादर स्टीफन्स ख्रिस्ती धर्मग्रंथांचा, शास्त्रग्रंथ, स्मृतिग्रंथ, अशा शब्दांत निर्देश करतात. त्या ग्रंथाचे वर्णन करतांना मात्र सर्वश्रेष्ठ श्रुतींना लावण्यात येणा—याच विशेषणांचा वापर करतात. पण हिंदूंची त्याला जोडून येणारी पुनर्जन्माची कल्पना मात्र टाळतात.
- पहिले पाप आणि कर्मविपाक ही दोन्ही दुःखाची मूळे आहेत, हे या दोहोतील साम्य ते बरोबर ध्यानात घेतात. नेल्सन यांनीही ख्रिस्ती तत्वज्ञानाला कुठेही धक्का लावलेला नाही. ख्रिस्ती तत्वज्ञानाचा आत्मा तसाच ठेवून जे आहे तेच सांगण्याचा प्रयत्न झाला आहे. त्याचे सुलभीकरण केले आहे. या अर्थाने त्यांचे हे अर्वाचिनीकरण सामान्य भक्तासाठी 'स्मृती'नक्कीच ठरावे. असे मला आपले वाटते.
- ख्रिस्ती धर्मातील हवने, अर्पणे यांचे वर्णन करतांना स्टीफन्स होम, नैवेद्य, समर्पण, पूजा हे हिंदू परंपरेतील परिभाषिक शब्द वापरतात.येशूख्रिस्तासाठी सारथी,सर्वकर्ता गोपाळ,वैकुंठाची माऊली.ज्ञानसागर,भक्तीचा आसरा या प्रतिमा योजतात.
- मोक्ष आणि मुक्ती संकल्पनाही मांडली आहे. पण फादर स्टीफन्सनी मोक्ष किंवा मुक्तीचा अर्थ हा ख्रिस्ती धर्मकल्पनेप्रमाणे मृत्यू, देवचार, पाप, भूत यांच्या प्रभावापासून सुटका असा लावला आहे.

- दोन धर्मांच्या सामंजस्याबद्दलचा प्रत्यक्ष वाङ्मयीन कृतीतून मांडलेला हा विचार फादर स्टीफन्स यांनी चारशे वर्षांपूर्वीच मांडला आहे. पुन्हा नव्याने पुढे आलेल्या या सामंजस्याच्या विचाराने सर्वांनीच मोठया मनाने स्वागत केले पाहिजे ही काळाची गरज आहे. आणि ती गरज फादर नेल्सन यांनी आणखी सोपे मराठीकरण केल्याने आणखी स्पष्ट होत आहे आणि ती सर्वांनी जाणून घ्यावी असेच नेल्सन यांना म्हणावयाचे आहे.

फादर नेल्सनसाठी मी एवढेच म्हणते की,

भक्तीच्या मंदिरात तुम्ही बांधली आहे पूजा
परमेश्वराच्या उपासकांना या संसारात आहे सजा जन्मभर अशांतीची
कारण भक्तीचा वरदहस्त असलेल्या परमेश्वराचा हात
माथ्यावर पडला असता वाट गवसतच नाही कधीही विश्रांतीची.....

म्हणून लेखकांनी कधी शांत राहू नये. संत रामदासांनी म्हटले आहे की, 'दिसामाजी काही तरी लिहित जावे, पांढ-यावरती काळे करित जावे.' डॉ. फादर नेल्सन आपण ही दिसामाजी काही तरी लिहित जावे आणि काळजावरती भक्ती कोरीत जावे. तेव्हा कुठे पुढच्या वाचकांना या काळजात खोदलेल्या लेण्या अक्षर होणा-या अक्षरांमधून वाचता येतात. पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचविता येतात.फादर स्टीफन यांनी जर ही अक्षरलेणी कोरली नसती तर कोणाला सांगता आली असती का? आजच्या नव्हे पुढच्या पिढ्यांनाही? शतके झाली तरी या अक्षरलेण्या आहेत तशा अभंग आहेत. कारण त्यांना प्रतिभावंताच्या प्रतिभेचा स्पर्श आहे. हा ज्ञानाचा एकसंधपणा विचाराखेरीज अशक्य आहे. हे सारं लेखन म्हणजेच

मावळे अथांग अंधार आज होतसे जिवीत सफल सांग,
संपली प्रतीक्षा, संकोच शंका उजळे असंख्य दीपांची रांग.

मनातला अथांग सागर वितळून एक प्रतिभेचा प्रकाश ओंजळीत येणं हे चैतन्याचे, भाग्याचे लक्षण आहे. आणि ते फादर नेल्सन फलकाव यांना गवसले आहे हे मात्र खरे. त्यांच्या पुढच्या लेखनाला माझ्या हार्दिक शुभेच्छा.

संदर्भ यादी

१. प्राचीन मराठी वाङ्.इतिहास,ल,रा, नसिराबादकर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,सातवी आ. पृ. क्र.११५
२. मराठी वाङ्.विवेचक इतिहास-प्राचीनकाळ, स्नेहवर्धन प्रकाशन,पुणे, सुधारित तृतीय आ.२००८ पृ. ३४५
३. शैली वैज्ञानिक समीक्षा- डॉ. रमेश धोंगडे,दिलीपराज प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे १९९८ द्वितीय आवृत्ती.३३
४. प्राचीन मराठी वाङ्. इतिहास, अ.ना. देशपांडे, व्हीनस प्रकाशन, पुणे,पहिली आवृत्ती,१९७७.पृ. क्र.५२१
५. प्राचीन मराठी वाङ्. इतिहास,ल,रा, नसिराबादकर,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,सातवी आवृत्ती. पृ. क्र.११६
६. प्राचीन मराठी वाङ्. इतिहास,ल,रा, नसिराबादकर,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,सातवी आ. पृ. क्र.११५
७. प्राचीन मराठी वाङ्. इतिहास, अ.ना. देशपांडे, व्हीनस प्रकाशन, पुणे,पहिली आ, १९७७.पृ. क्र .५२४
८. प्राचीन मराठी वाङ् इतिहास,ल,रा, नसिराबादकर,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,सातवी आ. पृ. क्र. ११५
९. तो प्रवास सुंदर होता -के, रं, शिरवाडकर,राजहंस प्रकाशन, मार्च २००५, तिसरी आ. पृ.क्र. १६
- १०.प्राचीन मराठी वाङ्. इतिहास,ल,रा, नसिराबादकर,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,सातवी आ. पृ. क्र. ११६
- ११.शैली वैज्ञानिक समीक्षा-डॉ.रमेश धोंगडे,दिलीपराज प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे १९९८ द्वितीय आ. पृ. १४८
- १२.शांताराम बंडेलु : क्रिस्तपुराण १९५६, पृष्ठे ९१ ते ९४

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGO
- CONTACT US

- SAMPLE CERTIFICATE
- SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	<u>2015 : 3.452</u>

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Research Journey

SJIF 2018:

Under evaluation

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

- 2017: 6.261
- 2016: 6.087
- 2015: 3.986
- 2014: 3.009

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Research Jour	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

SPECIAL ISSUE- 140

Application of Language Skills

Guest Editor :

Dr. P. V. Rasal

Principal

**MVP Samaj's Arts, Commerce & Science College,
Tryambakeshwar, Dist. Nashik [M.S.] INDIA**

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor of the issue :

Prof. Samadhan Gangurde

Prof. Madhav Khalkar

Dr. S. J. Nikam

Dr. Chhaya Shinde

Mr. Dipak Gangurde

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - **6.261**, (CIF) - **3.452(2015)**, (GIF)-**0.676 (2013)**
Special Issue 140- Application of Language Skills
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue - 140

Application of Language Skills

Guest Editor:

Dr. P. V. Rasal

Principal,

**MVP Samaj's Arts, Commerce & Science College,
Tryambakeshwar, Dist. Nashik [M.S.] INDIA**

Executive Editor of the issue:

Prof. Samadhan Gangurde

Prof. Madhav Khalkar

Dr. S. J. Nikam

Dr. Chhaya Shinde

Mr. Dipak Gangurde

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ **Dr. Samjay Kamble** - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna kotic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali**, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : [9665398258](tel:9665398258)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	The Importance of Soft Skills for Graduating and Post- Graduating Populace	Dr. P.V.Rasal	05
2	Language Learning and Language Acquisition	Dr. Anjali Kulkarni	09
3	The Exigent Areas for the Indian Learners of English	Dr. Manisha Suryavanshi	12
4	Some Observations on a book on Speaking Skills Entitled Teaching Speaking : A Holistic Approach	Dr. S. J. Nikam	17
5	Developing Reading Skills of English Language	Dr. S. J. Ghotekar	20
6	Types of Listening Skills in Learning of English Language	Dr. Vivek Jawale	25
7	Basic Learning Skills in the English Language	Dr. Dipali Raju More	31
8	Importance of Listening Skill	Dr. Bhagyashree Athwale	36
9	The Role of Language Skills in English Language Learning	Smt. Shashwati Nirbhavane	41
10	Developing Language Skills : LSRW	Taterao Nikalje	44
11	Challenges of Rural Students in English Language Acquisition	Prof. K.L. Shinde	47
12	Yoga Practice and Language Learning	Amol Tisge	51
13	Developing Skills: Reading and Writing	Dipak Baviskar	53
14	Errors and Remedies in Reading English of the Tribal Students Studying in 7th Std. of Vani Region	Mr. Dnyaneshwar Nikam	56
15	The Significance of Integrated Approach in the Teaching of English Language	Dr. P. P. Parmar	59
16	Developing Skills in Listening and Speaking	Sameer Pawar	62
17	जनसंचार माध्यम और भाषा कौशल	डॉ. अनंत केदारे, डॉ.मोतीलाल भोरगा	65
18	द्वितीय भाषा अधिगम की प्रक्रिया में भाषाई कौशलों की भूमिका	श्रीमती प्रिया कदम	68
19	भाषिक कौशल : स्वरूप एव संकल्पना	डॉ. योगेश दाणे	73
20	अध्ययन-अध्यापन में सुधार लाने के लिए सूचना प्रौद्योगिकी की भूमिका	डॉ. गीता परमार	79
21	भाषा और भाषिक कौशल का उपयोजन	प्रा. समाधान गांगुर्डे	83
22	हिंदी भाषा और भाषा कौशल	प्रा. युवराज गातवे	87
23	हिंदी भाषा और भाषा कौशल	प्रा. नंदादेवी बोरसे	89
24	हिंदी कविता अध्ययन-अध्यापन के कौशल	डॉ. जगदीश परदेशी	93
25	हिंदी भाषा और भाषा कौशल	डॉ. भारती धोंगडे	100
26	भाषा कौशल में लेखन कौशल का महत्त्व	डॉ. संजय जाधव	102
27	भाषिक सर्जनशीलता – स्वरूप और महत्त्व	प्रा. राजेद्र जाधव	108
28	हिंदी और भाषा कौशल	डॉ. विजय वाघ	112
29	भाषा कौशल में भाषण कौशल का विकास	प्रा. संदीप तपासे	116
30	ज्ञानरचनावाद भाषिक कौशल का विकास	सागर चौधरी	119
31	भाषिक कौशल्ये	डॉ. शिरीष लांडगे	125
32	भाषिक कौशल्यंचे उपयोजन	डॉ. शांताराम चौधरी	127
33	अनुवाद क्षेत्रातील महत्त्वाच्या संधी	डॉ. प्रकाश शेवाळे	133
34	भाषिक कौशल्यंचे संगणकीय उपयोजन	डॉ. राजेंद्र सांगळे	139

35	भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन	प्राचार्य डॉ. वेदश्री थिंगळे	144
36	मराठी भाषेतील कौशल्ये	प्रा. माधव खालकर	149
37	सूत्रसंचालन - एक प्रभावी कला	प्रा. नारायण पाटील	154
38	मुलाखत लेखन आणि भाषिक कौशल्ये	डॉ. शरद थोरात	157
39	भाषिक कौशल्य- मुलाखत	डॉ.विठ्ठल केदारी	161
40	भाषिक कौशल्य आणि करिअरच्या संधी	डॉ. गीतांजली चिने	163
41	भाषण :एक कला	डॉ. छाया शिंदे	168
42	भाषिक कौशल्ये -काळाची गरज	डॉ.अशोक भवर	172
43	भाषिक कौशल्य वाचन : स्वरूप, महत्त्व व उपयोजन	राहुल पाटील	178
44	भाषिक कौशल्ये आणि उपयोजन	डॉ. दत्तात्रय फलके	182
45	मराठी साहित्यातील एक माध्यम - भाषांतर	डॉ. देविदास शिंदे	185
46	मुलाखत लेखन	प्रा. बलराम कांबळे	188
47	व्यक्तिमत्व विकास व भाषिक कौशल्ये एक दृष्टीक्षेप	प्रा.विठ्ठल जाधव	191
48	भाषिक कौशल्य विकासातून ज्ञान व अर्थप्राप्ती	प्रा.महेश बनकर	195
49	भाषांतर आणि सारांशलेखन	प्रा. शालिनी पाटील	199
50	भाषिक कौशल्ये	प्रा. शिवाजीराव पाटील	202
51	भौगोलिक पर्यावरणासाठी, भाषिक कौशल्यांचा होणारा उपयोग	प्रा. शरद धट	205
52	भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्व विकास	डॉ.सुजाता गडाख	208
53	व्यक्तिमत्व विकासामधील मूलभूत भाषिक कौशल्यांचे स्थान	श्रीमती. नीता पुणतांबेकर	212
54	अशाब्दिक संज्ञापन	प्रा. प्रवीण गोळे	216
55	प्रसारमाध्यमांतील जाहिरातीसाठी आवश्यक भाषिक कौशल्ये	प्रा.वैशाली जाधव	220
56	मराठी भाषेतील कौशल्ये	शुभांग घोटेकर	224

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन

प्राचार्य डॉ. वेदश्री विजय थिंगळे,
दिंडोरी महाविद्यालय, नाशिक,
मोबाईल ९५७९२३०६९१

- **गृहितक** —भाषेच्या कौशल्यांच्या उपयोजनातूनच व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होते.
- **उद्देश** —भाषा आणि भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन स्वरूप जाणून घेणे.
- **की वर्ड**—भाषिक कौशल्ये
- आपल्याकडे शासनाने त्रिभाषा सूत्र अंगिकारले आहे.
- प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय असे भाषेचे स्तर स्वीकारले आहेत.
- ज्या त्या राज्याची प्रादेशिक भाषा, राष्ट्रीय भाषा म्हणून हिंदी आणि आंतरराष्ट्रीय भाषा म्हणून इंग्रजी .
- भाषिक व्यवहार पार पाडतांना भाषिक कौशल्यांचा आविष्कार.
- श्रवण, वाचन, लेखन आणि संभाषण ही भाषिक कौशल्ये सर्व भाषांची समानच आहेत.
- भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन हे माध्यम सापेक्ष ठरते.

❖ कौशल्य म्हणजे काय ?

कौशल्या याचा अर्थ सांगायचा झाल्यास कसब, कारागिरी, चातुर्य, तरबेजपणा, नैपुण्य, खुबी ताकद, तंत्र, शास्त्र, मुत्सद्देगिरी, कावा, युक्ती, क्षमता आवड असे कितीतरी पर्यायी शब्दच उभे राहतात. या शब्दांच्या प्रत्येक अर्थशैलीत कौशल्याची छटा मिसळलेली आहे. त्यामुळे कौशल्य या शब्दात एकूणच कुशलता, प्रावीण्य, विशेषता आणि परिपक्वपणा सामावलेला आहे. हा परिपक्वपणा किंवा कुशलता ही सरावाशिवाय शक्य नसते. सरावात सततचे उपयोजन अपेक्षित आहे. कौशल्याने तुम्ही करीत असलेल्या कामात बिनचूक पणा येतो आणि सादरीकरणात आत्मविश्वास जाणवतो. कौशल्यात करीत असलेल्या कामाची, सादरीकरणाची तुम्हाला सवय असल्याचे जाणवते. तसेच त्या कामाबाबतचा किंवा सादरीकरणाबाबतचा तुमच्या अभ्यासही जाणवतो.

❖ मराठी भाषा, भाषिक कौशल्ये आणि उपयोजन

‘माझा मन्हाटीचा बोल कौतुके। परि अमृताते पैजा जिके। ऐसी अक्षरे। मेळवीन’ असे मराठी भाषेबद्दल ज्ञानेश्वरांनी म्हटले तर पुढच्या काळात महात्मा ज्योतिबा फुले ही आपल्या अखंडामध्ये म्हणतात, ‘स्वभाषा लिहावी। भाषण करावे। सद्गुणी असावे। स्वभावात।।’ टी.एस.इलियट या इंग्रजी साहित्यिकाने ऐतिहासिकता, सांस्कृतिकता आणि प्राचीनता यांच्याशी परंपरांची आधुनिक सांगड घातली आहे. त्यांच्या मते ‘परंपरा हा एक असा प्रवाह आहे जो भूकाळातला वर्तमानांच्या माध्यमातून भविष्याशी जोडतो. परंपरामध्ये Historical Sense असतो. त्यामध्ये केवळ भूतकाळ नसतो तर त्यात Presense ही असते. Historical Sense हा चिरकालही असतो आणि क्षणिकही असतो. भूतकाळाची क्षणीकता आणि चिरकालीकता या दोन्हीची सांगड परंपरेत असते’ अर्थातच वर्तमानकाळ हा जर भूतकाळाला दिशा देत असेल तर भूतकाळानेही परिस्थितीनुरूप बदलले पाहिजे हेच विधान मी माध्यमे आणि माध्यमांसाठी वापरल्या जाणा—या भाषेच्या, कौशल्यांच्या संदर्भात

व त्यांच्या स्वरूपांच्या सदर्भात करू पाहते. कालसापेक्षतेने नवी माध्यमे निर्माण होत असतात आणि त्या माध्यमांची भाषा ही संकरीत होत जाते तिचे तसे होणे तिला टिकून राहण्यासाठी भाग असते. यात भाषिक कौशल्यांचे फार मोठे योगदान असते.

भाषा ही खरं तर संपर्काचे महत्वाचे साधन आहे कारण त्यातून आपल्या भावना विचार आदिम माणूस आपल्या देहबोलीतून, आपल्या ओबडधोबड चित्रलिपीतून व्यक्त होत राहिला. हळूहळू त्या बोलीला शब्द मिळाले , लिपी मिळाली आणि भाषा अस्तित्वात आली. जगभरात जवळ जवळ १० कोटी लोकांची भाषा ही मराठी आहे . जगातल्या एकूण वीस भाषापैकी मराठी ही एक भाषा आहे. तिला सकस व सामर्थ्याली बनवायला हवी. या भाषेतील साहित्य वाढले पाहिले. दर्जात्मक लेखनही झाले पाहिजे. जागतिकीकरणात तुटक न राहता देशी भाषांनी सामर्थ्याने ते झेलले पाहिजे या संदर्भात डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्ण म्हणतात की, 'भारतीय मन एक आहे आणि ते वेगवेगळ्या भाषांमधून व्यक्त होते. भारताच्या सर्वच भाषांमध्ये साहित्य निर्माण होते आणि त्याची एक परंपराही आहे.' पण सर्वच भाषांना अपेक्षित असलेले कौशल्येमात्र समान आहेत.

माहितीचे आदान प्रदान होवून त्यातून परस्परात चांगले संबंध प्रस्थापित करणे ही भाषेची पहिली पायरी असते. यासाठी अचूक संवाद साधणे आवश्यक असते आणि हे कौशल्यप्राप्तीशिवा शक्य नसते. चांगले बोलणे, लिहिणे, भाषा साभिनय बोलणे आणि त्यातून आपल्याला हवा तो संदेश इतरांपर्यंत जाणे या साठी लेखन, वाचन, श्रवण आणि संभाषण या चारही कौशल्यांचा समावेश असतो.

श्रवण कौशल्य हे इतर भाषिक कौशल्यांचे भरण पोषण करते. ज्याचे श्रवण उत्तम त्याचे लेखन आणि संभाषणही उत्तम असते. सकारात्मक श्रवण विकासाकडे, प्रगतीकडे घेवून जाणारे असते आणि नकारात्मक श्रवण अधोगतीकडे घेवून जाते. श्रवणाने आकलन शक्ती आणि अर्थप्रवणता वाढीस लागते. श्रवणासाठी अवधान आवश्यक असते.

तत्ववेत्ता बेकन म्हणतो की वाचन केल्याने माणसाचे ज्ञान वाढते, त्याच्यातील वक्तृत्व कलेमुळे माणसात हजरजबाबीपणा वाढीस लागतो. माणसातील लेखन कौशल्याने माणूस नेटका आणि काटेकोर विचार करतो. व्यावसायिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी, साहित्यासाठी लेखन कौशल्य अत्यंत महत्वाचे आहे. लेखन ही अक्षरक्रीडाच आहे. व्यावसायिक आणि शैक्षणिक कार्यात प्रमाणभाषेचे उपयोजन महत्वाचे ठरते. साहित्यात मात्र बोली आणि प्रमाण तशीच व्यंजक भाषेचे उपयोजन महत्वाचे ठरते.

भाषेचे उपयोजन प्रकटीकरणासाठी होते आणि प्रत्येक वेळी भाषेचे ध्वन्यात्मक स्वरूप नसते तर कधी कधी भाषा अभिनय, हातवारे, देहबोलीतून, नजरेतून व्यक्त होते. तिच्या उपयोजनात तिला त्या त्या वेळी सभोवतालचा परिसर, वस्तू, परिस्थितीही सहभागी झालेली असते. त्या त्या व्यक्तीचे प्रकटीकरण हे त्याच्या अनुभवांशी संबंधित असते. त्या व्यक्तीचे प्रकटीकरण ज्या शब्दांकडून होते ते शब्द त्याच्या अनुभूतीची साक्ष देतात. त्यातून कधी सुख ओसांडते तर कधी दुःख सांडते. कधी ते शब्द स्वागत करतात तर कधी निशेधही व्यक्त करतात. कधी कधी त्या व्यक्तीच्या शब्दामध्ये आपल्याला द्वेष, तिरस्कार, असूया, स्वार्थ, उपकार, उपदेशांची भावना दडलेली असते. कधी कधी ते शब्द अहमतेने लडबडलेले असतात. त्या त्या वेळच्या प्रासंगिक अभिव्यक्तीतून किंवा भाषेच्या उपयोजनातून आपल्या संवादातून, शब्दातून आपल्या प्रतिभ कौशल्यातून हजारो माणसांच्या मनावर ताबा मिळवतो. माणसांना माणसांसाठी आतून बोलके करतो. माणसाला आपल्या भावना प्रकट करणारी भाषा अधिक जवळची वाटते. खरं तर माणूस हा पृथ्वीवरचे सर्वांग सुंदर असे अपत्य आहे. त्याच्या अभिव्यक्तीला बांधून ठेवणारे आणि मुक्त करणारे समर्पक माध्यम त्याची भाषा असते.

प्रत्येक अनुभवाची, व्यवस्थेची एक परिभाषा असते.काही व्यवस्थांची परिभाषा शास्त्रीय असते आणि ते पारिभाषिक शब्द कधी कधी अनाकलनीय, क्लिष्ट असतात. त्यांच्या आशयासाठी, सुलभ अर्थासाठी पर्यायी शब्दांची निर्मिती करावी लागते. ती जबाबदारी तज्ञ आणि प्रातिभ ज्ञान असलेल्या व्यक्तींची असते. अशा व्यक्तींचे संवर्धन आणि संगोपन होणे गरजेचे आहे.

आपले विचार, भावना, माहिती, आवश्यक संदेश आपल्या भाषेमध्ये आपल्याला लिहिता येणे किंवा सांगता येणे म्हणजेच भाषेचे उपयोजन करता येणे असते. लेखनाच्या संदर्भात स्वरूप बदलते असते. विविध प्रकारचे पत्रलेखन, जाहिरातीसाठी मसूदालेखन, निबंधलेखन, विविध प्रकारचे अर्जलेखन, वैचारिक, वर्णनात्मक, कल्पनात्मक लेखन, वृत्तांत लेखन, सारांश लेखन, कथनात्मक, आत्मकथनात्मक, काव्यात्मक, लेखन आपल्याला करावे लागते. लेखनात वळणदार हस्ताक्षर, काना, मात्रा, वेलांटी, उकार, रफार, विसर्ग आणि सारी विरामचिन्हे यांचा योग्य रितीने वापर म्हणजे शुध्दलेखनाचे ज्ञान अपेक्षित आहे. कारण –ह्रस्व, दीर्घांच्या नसलेल्या चुका तसेच विरामचिन्हाचा, शब्दशक्तीचा योग्य वापर करून केलेले लेखन वाचकाच्या मनात तुमच्या बाबत आदराची आपलेपणाची भावना व्यक्त करते. मग तो साधा संदेश किंवा मजकूर असो किंवा तुम्ही लिहिलेले एखादे कौटुंबिक पत्राचा मायना असो.

पर्यायी शब्दाची योजना करण्यास भाग पाडणारे शब्दकोडे सोडविल्याने शब्दसाठा वाढतो आणि संभाषणासाठी किंवा या कौशल्याच्या वृद्धीसाठी तो अत्यंत महत्वाचा ठरतो. पण यासाठी वाचन आवश्यक आहे. परिस्थिती, मागणी आणि माध्यमानुसार लेखनशैली बदलते. हे बदलते स्वरूप पेलण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला भाषिक कौशल्यांचे ज्ञान असावे लागते.

लेखनाचे स्वरूप विविध प्रकारचे आहे. व्यावसायिक आणि शास्त्रीय विषयांसाठी लेखन, पत्रकारितेसाठी लेखन, वैद्यकीय क्षेत्रासाठी लेखन, साहित्यातील लेखन म्हणजे सर्जनशील लेखन. विविध प्रकारच्या माध्यमांसाठी लेखन, सोशल मिडीया, डिजीटल मिडीया, वेबसाईट, मेलसाठी लेखन. प्रसारमाध्यमात असलेल्या व्यक्तिकडे अधिक भाषाकौशल्ये आणि भाषिक गुणवत्ता असावी लागते. आपण बोलत किंवा लिहित असू तर आपण योजलेल्या शब्दांचे आपल्याला अर्थ माहित असावे लागतात जर ते माहित नसतील तर मग अर्थाचा अनर्थ होतो. संवादाचा प्रभाव वाढण्यासाठी लेखनाचा उपयोग होतो. शिक्षित व्यक्तीसाठी लेखन अधिक महत्वाचे आहे. लेखन कौशल्याला प्रारंभासाठी लिपीज्ञान महत्वाचे ठरते. यात अक्षरांची आकारबद्धता जाणून घ्यावी लागते. चारी कौशल्यात या कौशल्याचेही अधिक महत्व आहे.

विष्णूशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात की, 'मूळातील अर्थ व रस जसाच्या तसा उतरवून हुबेहूब मांडणे ही एक कला आहे. ज्या भाषेत मूळ मजकूर असतो तिला मूळ भाषा किंवा उगम भाषा आणि ज्या भाषेत मजकूराचे भाषांतर केले जाते तिला 'लक्ष्य भाषा' असे म्हणतात. दोन्ही भाषेच्या उपयोजनासाठी कौशल्ये असावी लागतात. ती नसेल तर खूप गमतीजमती घडता. आज प्रसारमाध्यमांमध्ये अनुवादाची खूप आवश्यकता आहे. पण ते किती प्रमाणात यशस्वी होते? गंमत कशी होते पहा.

एकदा सीमेवर रायफली, पिस्तुले, दारूगोळा व मासिके सापडली अशी बातमी वर्तमानपत्रात आली. इंग्रजी वर्तमानपत्रातल्या बातमीचे ते भाषांतर होते. पण इंग्रजीमधील बातमीत आलेल्या 'मॅगॅझीन' या शब्दाचा अर्थ बंदुकीतील गोळ्या असा होता आणि आपल्याकडे मासिके असा केला गेला. एका बातमीत 'फ्राम द सीक अवे' यासाठी आजारी बिछान्यातून असे भाषांतर केले गेले. हा आजारी की बिछाना आजारी? योय अर्थासाठी योग्य शब्दांची निवड महत्वाची असते. उदा. मुख्यमंत्री यांचे विमानाने अमेरिकेकडे उड्डान केले असे निवेदकाने

माध्यमांवरील निवेदनातून सांगणे अपेक्षित असते पण एका निवेदकाने निवेदन करतेवेळी सांगितले की ' नुकतेच मुख्यमंत्री यांचे विमानाने अमेरिकेकडे पलायन केले ' पलायन शब्द कुणासाठी आणि केव्हा वापरायचा याचे भान आणि जाण भाषा उपयोजन कर्त्याने ठेवावी लागते. एका निवेदकाने तर एका महान नेत्याच्या मृत्यूची बातमी देतांना म्हटले की 'आत्ताच हाती आलेल्या बातमीनुसार असे समजते की आपल्या देशाच्या आरोग्य मंत्री अमुकअमुक यांचेवर अंतःसंस्कार करण्यात आले आणि ते आता पंचरत्नात विलीन झाले ' पंचरत्न हा शब्द नको होता तेथे हवा होता 'पंचतत्व'. भाषा प्रकटीकरणात अचूक शब्द, अचूक उचार आणि त्याचा समर्पक अर्थ फार महत्वाचा ठरतो यासाठी तुमच्याकडे वाचन, उच्चारण आणि भरपूर शब्दसाठा असणे आवश्यक असते. प्रत्येकाचीच विचार पध्दती , दृष्टिकोन वेगवेगळे असतात यांचा परिणाम भाषांतर करतांना होणे स्वाभाविक आहे. मूळ लेखनातील आशयाचे किंवा मजकूराचे आकलन करून घेवून त्या आशयाच्या किंवा मजकूराच्या सर्व छटांसह तो अन्य भाषेत मांडणे हे कौशल्यच असते.

आणखी एक उदाहरण सांगता येईल. 'हॉर्स ट्रेडिंग' हा शब्द. याचे भाषांतर एका अनुवादकाने आपल्या भाषेत 'घोडा बाजार' असे केले. परंतु इंग्रजी भाषेत त्या शब्दाचा अर्थ होता 'लालूच वा अमिष दाखवून लोक प्रतिनिधींची सौदेबाजी केली जाते त्याला हॉर्स ट्रेडिंग' असे म्हणतात.

वैज्ञानिक, तांत्रिक माध्यमनिहाय आणि कायदेविषयक लेखन हे खरे तर परिभाषानिष्ठ असते. अशा वेळी निवेदन करतांना, लिहितांना किंवा भाषांतर करतांना त्या लेखकाजवळ पारिभाषिक शब्दांचे ज्ञान असावे लागते किंवा पारिभाषिक शब्द निर्मितीची शक्ती, पारिभाषिक शब्दांचे अचूक ज्ञान व्यक्तीजवळ असावे लागते. कारण अशा अनुवादात संदीग्धता नको असते. अर्थाचा अनर्थ होवू शकतो. भाषांतर किंवा अनुवाद ही एक कला आहे त्याचे एक शास्त्र आणि तंत्र आहे याचे भान ठेवणे आवश्यक आहे. हे जाणण्यासाठी भाषिक कौशल्याची जाण महत्वाची ठरते.

मानवी जीवनात आणि नोकरी व्यवसायातही विशेष शब्द आणि त्यांचे अर्थ महत्वाचे आहे. त्याची आवश्यकता आहे. मराठी भाषा उपयोजनाचे आणि कौशल्यांचे वर्ग आज चालविले गेले पाहिजेत. भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन म्हणजे प्रकटीकरणाची एक खास अशी शैली असते. त्यांचे उपयोजन करण्यावरच त्यांचे खरे यश असते.

शब्दांच्या मागे तीन शब्दशक्ती आहेत. एक अमिधा दुसरी लक्षणा आणि तिसरी व्यंजना. अमिधा म्हणजे शब्दाचा मुख्य अर्थ प्रकट करणारी शक्ती होय. लक्षणा म्हणजे त्या शब्दाचा मुख्य अर्थ बाजूला ठेवून लक्षणांवर लक्ष केंद्रीत करून अर्थ प्रदान करणारी शब्दशक्ती होय. व्यंजना म्हणजे तिरकस, शब्दांपलीकडचा अर्थ प्रदान करणारी, ध्यन्यार्थ, सूचकार्थ प्रदान करणारी शक्ती होय. साहित्यातील शब्दांचा , अर्थाचा वक्रव्यापार या शब्दशक्तीद्वारेच पार पाडला जातो. साहित्यव्यवहारात या शब्दशक्तीचाच सर्वात अधिक वावर असतो. उदा.

शब्द	अमिधा	लक्षणा	व्यंजना
दगड	मुख्यार्थ— खडकाचा तुकडा	निर्लेपपणा — निर्लेपपणा हे दगडाचे लक्षण आहे. शेंदूर लावा, नाहीतर दुधाचा अभिषेक करा. दगडाला काहीही फरक पडत नाही. रस	कुणा घरी असती, सोन्याचे घड कुणी जगती, खवूनी दगड. — इथे दगडाला गरीबी हा अर्थ प्राप्त झाला आहे.

विद्यार्थ्यांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात श्रवण, वाचन, लेखन आणि संभाषण ही भाषिक कौशल्ये असतातच आणि ते विकसित करण्याचं काम शिक्षकाने करणे अभिप्रेत असते. कोणता विद्यार्थी शिक्षकाने विचारलेल्या प्रश्नांचे समर्पक आणि मुद्देसूत आणि काही संदर्भ देत उत्तर देतो, कोणता विद्यार्थी एखाद्या मजकूराचे चांगले वाचन करतो. त्याचे उच्चारण कसे आहे. त्याच्या त्या वाचनात किंवा सादरीकरणात आरोह अवरोह आहेत की नाही. विरामचिन्हांचे उपयोजन होते की नाही, कोणता विद्यार्थी लक्ष देवून ऐकतो. वेळ प्रसंगी आकलन झाले नाही तर पटकन प्रश्न ही विचारतो. किंवा एखाद्या विद्यार्थ्यांचा निबंध सर्व वर्गाला दाखवावासा वाटतो कारण त्याचे लेखन छान वळणदार अक्षरात, समर्पक शब्दातून समर्थ आशय व्यक्त करून केलेले असते. त्यांच्या मध्ये असलेल्या अशा भाषिक कौशल्यांचा शोध घेवून त्यावर संस्कार करण्याचे आणि त्याला त्या कौशल्यांच्या प्रकटीकरणासाठी संधी उपलब्ध करून देणे हेही शिक्षकाचेच काम ठरते. यासाठी आपापल्या परिसरात त्यांनी तसे उपक्रम राबवावेत. किंवा इतरत्र होणा-या उपक्रमांसाठी त्यांचा सहभाग वाढवावा. वक्तृत्व, निबंधलेखन, वैचारिक लेखन, काव्य स्पर्धा, लेखन स्पर्धा योजाव्यात जेणे करून विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन आणि त्या संदर्भातील जाण त्यांना येते. प्रत्येक शिक्षकाने अध्यापनातून या अशा भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन करावे. कारण विद्यार्थी आपल्या शिक्षकांचे अनुकरण करत असतात. ही कौशल्ये व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व तर खुलवतातच पण व्यवसायांच्या, संवादाच्या उपयोजनासाठी अनावश्यक गोष्टी टाळून यश मिळविण्यासाठी महत्वपूर्ण ठरतात की ज्यामुळे व्यक्तीची भाषिक गुणवत्ताही विकसित करतात.

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue – 111 (B)

साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर

अतिथी संपादक

डॉ. व्ही. बी. गायकवाड

प्राचार्य,

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

विशेषांक संपादक

डॉ. दिलीप पी. पवार

विभाग प्रमुख व समन्वयक, मराठी संशोधन केंद्र,

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर (येवला)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 111 (B) : साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
January-2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue – 111 (B)

साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर

अतिथी संपादक
डॉ. व्ही. बी. गायकवाड
प्राचार्य,
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

विशेषांक संपादक
डॉ. दिलीप पी. पवार
विभाग प्रमुख व समन्वयक, मराठी संशोधन केंद्र,
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर (येवला)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ **Dr. Samjay Kamble** - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna kotic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali**, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृ.क्र.
1	साहित्य आणि संस्कृती	डॉ.शिरीष लांडगे	05
2	आदिवासी समाज, संस्कृती आणि इतिहासाच्या पाऊलखुणा	डॉ. तुकाराम रोंगटे	09
3	साहित्य, समाज आणि समकालीन संदर्भ	डॉ.वेदश्री थिंगळे	14
4	कामगार कविता प्रवृत्ती (कालखंडानुसार)	डॉ.दिलीप पी.पवार	21
5	साहित्य आणि सामाजाचे अनुबंध	डॉ.शंकर बोऱ्हाडे	30
6	दासबोध ग्रंथातील समाजदर्शन	डॉ. सुरेश जाधव	33
7	साहित्याचे सामाजिक अवलोकन	डॉ.गोविंद रामदिनवार	36
8	साहित्याचे समाजशास्त्रीय संशोधन	डॉ.पौर्णिमा बोडके	41
9	शाहिरी वाङ्मयातील समाज चित्रण	प्रा.माधव खालकर	44
10	मराठी साहित्य आणि समाजपरिवर्तन	डॉ.अशोक लिंबेकर	50
11	लोकसाहित्याचे कलात्मक सौंदर्य	डॉ.शांताराम चौधरी	53
12	साहित्य आणि समाज : परस्पर संबंध	डॉ.अरुण पाटील	64
13	साहित्य आणि समकालीन संदर्भ	डॉ.समिता जाधव	69
14	साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे : अनुबंध	डॉ.किरण पिंगळे	73
15	माध्यमांतर होऊ शकणारी मराठीतील साहित्यकृती : भूमी कादंबरीसंदर्भात	डॉ. सायली आचार्य	77
16	पसायदानातील समाजप्रबोधन	डॉ.छाया शिंदे	82
17	साहित्याचे समाजशास्त्र	डॉ.कार्तिकी नांगरे	86
18	साहित्याचे समाजशास्त्र	डॉ.प्रतिभा घाग	89
19	मराठी साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : एक अभ्यास	प्रा.एम.एल.भुसारे	92
20	आदिवासी साहित्य : समाज आणि संस्कृती अनुबंध	अनिल वळवी व डॉ.राजेंद्र ठाकरे	95
21	साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध	श्री.तुषार भोसले	105
22	साहित्य व समाज परस्परसंबंध	प्रा.स्वाती निकम	109
23	ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी सणांचे साहित्य	डॉ.सुनिलदत्त गवरे	113
24	समकालीन साहित्य आणि कथा वाङ्मय	सारिका मोहिते	116
25	बदलते ग्रामीण साहित्य आणि कृषीजीवन	डॉ.अशोक भवर	120
26	साहित्य, समाज, भाषा आणि संस्कृती परस्परसंबंध	डॉ.दत्तात्रय वेलजाळी	125
27	संतांची सामतेची गुढी	डॉ. दत्तात्रय डुंबरे	129
28	साहित्याची सामाजिकता	प्रा.कैलास कळकटे	133
29	साहित्य व समाज परस्परसंबंध (आदिवासी कादंबरीच्या संदर्भात)	प्रा.सुलतान पवार	136
30	शाहीर आण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजदर्शन	प्रा.महेश बनकर	139
31	फुले, शाहू, आंबेडकर : साहित्य आणि शिक्षण	डॉ.कैलास खोंडे	143
32	साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध	प्रा.शरद आंबेकर	147
33	आदिवासींचे सांस्कृतिक रूपांतर : स्वरूप आणि साहित्य	प्रा.सुदाम राठोड	151
34	साहित्याचे समाजशास्त्र	प्रा.अनुराधा मोरे	155
35	साहित्य व संस्कृती परस्पर संबंध	श्री. दत्तात्रय शिंदे	159
36	आदिवासी साहित्यातून प्रकट होणारे समाजजीवन	श्रीम.सारिका गांगुर्डे	169

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृ.क्र.
37	माध्यमांतर होऊ शकणाऱ्या मराठीतील साहित्यकृती	प्रा.पूनम वाघ	173
38	यंत्र - तंत्रज्ञानाधिष्ठीत साहित्याची वाटचाल	डॉ. प्रमोद आंबेकर	176
39	समाज आणि संस्कृती यांचा परस्परसंबंध	योगिता भामरे	180
40	साहित्य व समाज परस्परसंबंध	प्रा.दत्तात्रय सावंत	188
41	साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : स्वरूप व उपयोजन	प्रा.अर्चना बोराडे	191
42	समाजज्ञानासाठी साहित्याची निर्मिती	डॉ.सुरेखा जाधव	196
43	साहित्य : संस्कृती - स्वरूप व भूमिका	डॉ.संजय शिंदे	199
44	मध्ययुगीन साहित्यातील स्त्री जाणीवा	प्रा.अश्विनी महाले व डॉ.दत्तात्रय डुंबरे	202
45	साहित्य व समाज - संबंध	डॉ. चंद्रकांत रुद्राक्षे	206
46	भाषा,साहित्य आणि संस्कृती	डॉ.आनंद वारके	210
47	साहित्य आणि समाज - परस्परसंबंध	डॉ.माधवी खरात	214
48	बदलता भारतीय समाज आणि कवितेचा प्रतिसाद	प्रा.विद्या सुर्वे बोरसे	217
49	साहित्य, समाज व संस्कृती : एक आकृतिबंध	प्रा.नामदेव गावित	221
50	समाज आणि साहित्य	हिरा वाघ	226
51	साहित्य आणि समाज परस्पर संबंध	प्रा.शिवाजी सुंभे	229
52	बैरागी (वैष्णव) साहित्यातील समाज दर्शन	डॉ. बाळासाहेब बैरागी	232
53	साहित्य व संस्कृती परस्पर संबंध	प्रा. ललिता सोनवणे	236
54	साहित्याचे माध्यमांतर : एक अभ्यास	डॉ. माधव कदम	240
55	साहित्य आणि समाजशास्त्र परस्पर संबंध	प्रा. माधुरी गवळी	242
56	साहित्य आणि समाज परस्पर संबंध : एक अभ्यास	डॉ. उन्मेष शेकडे	245

RESEARCH JOURNEY

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय यातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांतून व्यक्त झालेली मते ही त्या संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

साहित्य, समाज आणि समकालीन संदर्भ

प्राचार्य, डॉ. वेदश्री विजय थिगळे,
नाशिक

साहित्य हे सांस्कृतिक व सामाजिक संचित आहे. समाजातील मानवी जीवनातील संवेदना आणि जाणवा यात साहित्यनिर्मितीचा स्रोत आहे. साहित्य म्हणजे सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणाच्या संदर्भात मनुष्यमात्राचा अभ्यास होय. साहित्य हे समाजाचे अंतःसत्त्वाचे निर्देशक आणि सामाजिक अंतःसत्त्वाचे निर्माणकही आहे. कारण हिप्पोलीन तेन म्हणतो तसे साहित्य हे वंश, परिस्थिती आणि क्षण यांच्या परिपाकातून निर्माण झालेली प्रक्रिया आहे. त्याप्रमाणे साहित्य ही तत्कालीन लेखकाची त्याच्या सभोवतालच्या परिस्थिती, घटना, प्रसंग आणि व्यवस्थेबद्दलची प्रतिक्रियाच आहे. कार्ल मार्क्सही साहित्याला अनुभवाधिष्ठीतच मानतो. साहित्य निर्मिती समाजातच निर्माण होत असल्याने समकालीन संदर्भाशी या दोघांचा परस्पर संबंध अनिवार्य आणि परस्परांचे भरण पोषण करणारा आहे.

विवाह संस्था, कुटूंबसंस्था, धर्मसंस्था या सांस्कृतिक व सामाजिक व्यवस्थेच्या परिघावर वावरत असतात आणि त्याच्या मुळाशी वर्ण, आश्रम, जाती अशाही व्यवस्था अस्तित्वात आलेल्या असतात. यापैकी काही संस्था आणि व्यवस्था कालबाह्य, टाकाऊ, आणि जाचक ठरतात तर काहींना विरोधही होत असतो. त्यासाठी केला जाणारा संघर्ष त्यांच्या निर्मिती एवढाच जुना असतो. माणूस त्याचे जगणे आणि प्रत्यक्ष माणसामाणसात होणारे व्यवहार यांच्याशी संबंधित आशयाचा परिसर साहित्यात व्यापलेला असतो. याचे दर्शन आपल्याला प्राचीन भारतीय ग्रंथ, महाकाव्ये, सांख्य, शाक्त, नाथ, जैन, बौद्ध, संत परंपरेतील साहित्यामधून व्यक्त झालेले आहेत. माणूस आणि त्याच्या भौतिक गरजांमधूनच त्याच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक गरजांना प्रारंभ होतो. त्यांचे या मनोरंजनाची व्यवस्था किंवा त्याच्या भावभावनांच्या प्रकटीकरणाची मानसिक गरज म्हणून माणसानेच खेळ, नृत्य, संगीत, गायन, वादन, अभिनय, चित्र, शिल्प, कथा, गाणी, अशा कलांची निर्मिती केलेली आहे. याबरोबरच विचार, मूल्ये, तत्वज्ञान यांचीही निर्मिती माणसाच्या सांस्कृतिक गरजेतून झालेली आहे. माणसाच्या परिवर्तनाच्या स्थित्यंतरांबरोबरच कालमानाप्रमाणे सामाजिक व सांस्कृतिक गरजांमध्ये होत गेलेल्या बदलांमुळे वैचारिक आणि ललित साहित्याची निर्मिती झाली. प्राचीनत्व जपणारे लोकसाहित्यही लोकसांस्कृतीच गर्भात घेवून प्रसवत राहिले आहे. भक्तिसाहित्याच्या परंपरेचे अनुबंधही लोकसाहित्याच्या बळकट परंपरेशी जोडले गेलेले आहेत. यांच्या स्पष्टिकरणाशी समकालीन संदर्भच निगडीत आहेत. या साहित्य परंपरेतून त्या त्या काळातील मानवी जीवनाचे उच्च दर्जाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक मूल्यांचा पुरस्कार केला आहे, हे समकालीन संदर्भ घेवून या समूहमनाचा प्रांजळ आविष्कार पुन्हा साहित्यातूनच उमटला आहे.

साहित्य हे मानवांच्या सर्व शक्ती, जगणं, व्यवहार, नातंगोतं, परंपरा, रिती रिवाज, श्रमसंस्कार, वर्तन परिवर्तन यांचीच फलश्रुती आहे. लोकसाहित्य, भक्तिसाहित्य, महाकाव्ये, सत्यशोधकी साहित्य आदि प्रवाहातील साहित्याच्या अभ्यासातून, या मताला पुष्टीच मिळते. ऋग्वेदातील ऋचांमधून निसर्गशक्ती, शेती, अवजारे, गोधन यांच्या प्रार्थना आहेत त्यातून समकालीन संदर्भ ज्ञात होतात. कारण त्या तत्कालीन मानवाचे ऐहिक जीवन सुखी आणि समृद्ध व्हावे, यासाठीच्या प्रार्थना आहेत. गुहेतील अतिप्राचीन चित्रे, शिल्पे, यातूनही वैयक्तिक आणि सामूहिक कृती—उक्तींचे विधायक सामर्थ्याचेच दर्शन होते. लोकसाहित्यात शेती संस्कृती, विधी व विधीनाटय, नृत्य, सण, कुळधर्म, कुळाचाराशी निगडीत विविध प्रकारच्या गीतांचे स्वतंत्र आणि समृद्ध दालनातही समकालीन

संदर्भ दडलेले आहेत. संतांच या रचनांमधून त्यांच्या भक्तीसामर्थ्याचे, तत्कालीन समाज व्यवहार व वृत्तीप्रवृत्तींचे दर्शन होते. वैयक्तिक आणि सामूहिक वृत्तीप्रवृत्तींचे ते विधायक घटित आहे.

समाजात नेहमीच संघर्षात दोन शक्तींचा वावर असतो. त्याला जे. आर मॅकडोनल्ड परिपाठवादी म्हणजे स्थिरतेकडे झुकणारी शक्ती व दुसरी परिवर्तनवादी म्हणजे गतीशीलतेकडे झुकणारी शक्ती म्हणतो. खरं तर मॅकडोनल्डच्या या विचारात सुस्पष्टता जाणवत नाही ती पुढे कार्ल मार्क्सने स्पष्ट केलेल्या विचारात आपल्याला जाणवते. कार्ल मार्क्स म्हणतो की समाजात शोषक व शोषित असे दोन वर्ग असतात. या दोन वर्गात सातत्याने संघर्ष चालू असतो. हा एक प्रकारचा वर्गलढा असतो. या वर्गलढ्याचा प्रश्न सोडवितांना नेहमी नव्या वर्गाची व नव्या संघर्षाचीही निर्मिती होत असते आणि पुन्हा पुन्हा यात वाढही होतांना दिसते. असा हा समाज विकासाच्या स्थित्यंतरामध्ये प्रस्थापित आणि विस्थापित अशा दोन प्रवृत्तींमध्ये होणारा मूल्यसंघर्ष अपरिहार्य असतो. अन तो तत्कालीन साहित्य, कला आणि विद्या यामधून प्रकट होत असतो. भारतीय परंपरेत सिंधूसंस्कृती विरुद्ध वैदिक संस्कृती, अनार्य—आर्य, अब्राह्मण—ब्राह्मण, अवैदिक—वैदिक, हे संघर्ष प्रवाहित होते. त्यांचे प्रतिबिंब तत्कालीन वेद, उपनिषदे, ब्राह्मणे, अरण्यके, महाकाव्ये, पुराणे, यातूनही उमटले आहे. बौद्ध आणि जैन परंपरेच्या साहित्यातही ते स्पष्टपणे दिसते. याचाच अर्थ असा की समाजातला अन्यायग्रस्त, शोषित, व्यथित वर्ग प्रस्थापितांच्या संदर्भात विद्रोही आणि बंडखोर होत असतो. अशा मूल्यसंघर्षाच्या युद्धभूमीवर सत्य शोधणा—या लेखकाची भूमिका निर्णायक ठरते. अशा सत्यशोधक लेखकांनी नवे धर्म, संप्रदाय, पंथ निर्माण केले. धर्म, पंथ, संप्रदायाचे संस्थापक किंवा आधुनिक काळातील सुधारक असोत, त्यांना प्रस्थापित व्यवस्थेतील दोष, उणिवा, त्रुटी, व्यंगे, यांविषयी बोलावे लागले. त्यांच्या बोलण्यात, लेखनात, सत्यशोधनाबरोबर विद्रोहाचे सूर उमटले. कारण वेदनेला विद्रोहाचे, बंडखोरीचे अधिष्ठान असते. विद्रोह प्रथम निर्माण करणा—याच्या मनात उमटतो आणि नंतर साहित्यात प्रकट होत असतो. साहित्यातून त्या समान धर्म असलेल्या समाजगटात प्रसवतो. सतत अशा अवस्थांमधून निर्माण होणारे साहित्य हे विद्रोहाचे पांघोळीरूप घेवून वावरते. त्या साहित्याचे ते अविभाज्य असे कवच होवून जाते. वैदिक साहित्यातही काही वर्ण, जाती, स्त्रीदास्य व्यवस्थेच्या संदर्भात प्रस्थापित वृत्ती—प्रवृत्तींचे दर्शन घडते. शंबूक, एकलव्य, कर्ण, द्रौपदी, सीता, तारा, मंदोदरी, अहल्या यांच्या विषयीच्या पुराणकथा या संदर्भात उदाहरण म्हणून सांगितल्या जातात. या कथांमधून समकालीन समाजातील मानवी जीवनाचे संदर्भ व्यक्त होतात.

लोककथा, लोकगीते, यामधून देव—देवतांचे, राक्षसांचे सामान्यीकरण केलेले आढळते. वैदिक धर्म आणि लोकधर्म, वैदिक संस्कृती आणि लोकसंस्कृती यामधील संघर्षाची बीजे लोकजीवनातून प्रकट होतात. वैदिक साहित्यातूनही हा संघर्ष उमटलेला आहे. श्रीकृष्ण, इंद्र, राम—परशुराम, यांच्यातील संघर्षाच्या कथाही तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक वृत्ती प्रवृत्तींचे आणि विविध संदर्भांचे दर्शन घडविण्या—या आहेत. या साहित्यातून बौद्धिक कसरती, शब्दांचे खेळ, कल्पनेचे फुगे उडवून वर्ण, जाती, स्त्रीदास्य व्यवस्थांचे, पूर्वजन्म, पूनर्जन्म, शाप—उःशाप, कल्पीत कथा, उपकथांची रचना व तत्कालीन समाजव्यवस्थेचेही संदर्भ येतात. असेच काहीसे संदर्भ झिरपत झिरपत मध्ययुगीन सांप्रदायिक साहित्यातूनही आढळतात. पुढच्या काळातील पंडिती काव्य, बखर साहित्य, शाहिरी वाड.मय, श्रीधर, महिपती इत्यादी आख्यानकाव्ये, पोथ्या यातूनही सामाजिक आणि सांस्कृतिक समकालीन संदर्भ डोकावतातच. शाहिरी परंपरेतही तत्कालीन बहुजनांच्या भाव—भावना, विचार, शुभाशुभ यांची अभिव्यक्ती समकालीन संदर्भ घेवून प्रकट झाली आहे.

माणसाच्या मनातील सौंदर्यबोध आणि सौंदर्यशोध, सर्जनशीलता, भाव—विभाव, विचार, चिंतन, यांची

अभिव्यक्ती परिस्थिती सापेक्ष पध्दतीने तत्कालीन कलेतून होते. संगीत, शिल्प, चित्र यांच्या अभिव्यक्तीच्या माध्यमांपेक्षा साहित्याचे शब्दमाध्यम आकलनसुलभ असते. भाषाविष्कार सहजोदगार आणि सहजाविष्कार आहे. त्यामुळे समाजमनातील आणि व्यक्तीमनातील सुख—दुःखे, हर्षखेद, यशापयश, श्रेयस—प्रेयस यासंबंधीच्या विचार भावना सहजपणे व्यक्त होतात. काहींच्या फडके—खांडेकर यांनी कलेसाठी कला की जीवनासाठी कला हा निरर्थक आणि विफल वाद उपस्थित करून भल्या—भल्यांना संभ्रमात टाकले. वास्तविक पाहता कला ही मानव निर्मित असल्याने तिच्यामुळे मोडतोड, जुळणी, जोडणी, पुनर्रचना करून सौंदर्यपूर्ण वस्तू निर्माण होते. कलेतील सौंदर्य या संकल्पनेचा अर्थही प्रस्थापित साहित्यशास्त्राला जो अभिप्रेत आहे, तो विस्थापित साहित्य प्रवाहांना मान्य नाही. कलेचा आविष्कार आकर्षक, आनंद पर्यवसायी असतो. कलेत सौंदर्य कसे अवतरते हा कळीचा प्रश्न आहे. प्रतिभाव्यापाराने ते अवतरते, प्रतिभा ही दैवी देणगी असते, कलानिर्मिती अलौकिक व्यापार आहे या सर्व प्रस्थापित

संकल्पनांना पाश्चात्य जगात बॅक लिटरेचर चळवळीने कालबाहय ठरविले आहे. साहित्य हे तत्कालीन संदर्भांचे उत्पादन/प्रॉडक्शन असते. त्यातून लेखकाला समाधान व अर्थप्राप्ती होते. एखादा लेखक प्रस्थापित व्यवस्थेची पाठराखण करतो तर एखादा करीत नाही. एखादा समाजद्रोही मूल्यांचा पुरस्कार करतो. त्याचबरोबर स्वतःसाठी या व्यवस्थेत स्वतःचा अवकाश किंवा स्वतःचे स्थान निर्माण करतो. ही अशी मांडणी लोकमान्य होते किंवा होत नाही अशा दोन्हीही शक्यता ही मांडणी वाचकांपर्यंत पोहोचल्यावर निर्माण होतात. त्यामुळे साहित्य निर्मिती हा अलौकिक, दैवी, असाधारण प्रतिभेचा व्यापार आहे, असे मानणारे किंवा त्याला विरोध करून प्रखर वास्तव आपल्या झेपेल तशा शब्दातून मांडणारे लेखक लेखन करत असतात. या सर्व साहित्य परंपरांचे समाजशास्त्र, समकालीन संदर्भ तत्कालीन मूल्य प्रकटीकरणाची गरज लक्षात घेतल्याशिवाय समकालीन साहित्याची समीक्षा अपूर्ण ठरते. कारण एडवर्ड टायलर म्हणतो तसे ज्ञान, अनुभव, मूल्ये, परिस्थिती आणि समायोजन यांच्या भिन्नतेमुळे प्रत्येक मानव समूहाची संस्कृती वेगळी असते आणि विचार करण्याची मानसिकता यातही विविधता आढळते. समग्र मानवी समूहात उप मानवी समूह असतात आणि समग्र मानवी समूहाच्या संस्कृतीबरोबरच या उपसमूहाचीही स्वतंत्र अशी एक संस्कृती असते. ती समग्रपेक्षा वेगळी असू शकेल. हॅरी जॉन्सनने समाजाचे पहिला विशिष्ट भूप्रदेश दुसरा स्त्रीपुरुषसंबंधाने प्रजनन तिसरा सर्व समावेशक संस्कृती आणि चौथा स्वतंत्रता हे चार घटक सांगितले आहे त्यात 'सर्व समावेशक संस्कृती' हा घटक महत्वाचा ठरतो. समग्र मानवी समूह आणि उपसमूह यांच्या संस्कृतीतील सर्वसमावेशक घटक लक्षात घ्यावे लागतील. आदिम समाजापासून ते उदयोगप्रधान देशापर्यंत सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनाचे अनुभव हे तर मानव समाजाचे खरे संचित आहे. समाज विकसनशील आणि विस्तारशील असतो. धर्म, तत्वज्ञान, कला आणि वाङ्मय यामुळे मानवी जीवन अनन्यसाधारण बनते. मानवी समाजातील सांस्कृतिक जीवनातील स्थितीगतीचा आलेख साहित्य आणि कलेतून निदर्शनास येत असतो.

तत्कालीन मराठी ग्रंथकारांच्या वैचारिक प्रणाली किंवा त्यातल्या मर्यादा, त्यांची वर्णजात्याहंकारी वृत्ती, एकवर्णीय, जातीय संकुचित दृष्टिकोन किंवा काहींचे याबाबतचे विरोधी दृष्टिकोन स्पष्टपणे समजून घेण्यासाठी समकालीन संदर्भांचाच विचार करणे अनिवार्य आहे. तत्कालीन साहित्याचा तत्कालीन संदर्भांचा विचार करूनच समीक्षा करणे त्यासाठी वर्तमानिय संदर्भ जोडून तपासणे कधी कधी धोक्याचे किंवा एकांगी ठरू शकते. कधी कधी ते नव्या स्वागताकडे पाठ फिरवणारेही ठरू शकते. असे विचार नव्या आमंत्रणाला नकार देणारे ठरू शकतात.

समाजाचा वास्तव अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र. समाजशास्त्राचा हेतू हा मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचे आकलन आणि त्याचा संबंध सामाजिक प्रक्रियांशी आणि सामाजिक संस्थाशी जोडणे हा असतो. केवळ वास्तवदर्शी सत्याचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे समाजशास्त्र नसते. वाचकांच्या वाचन व्यवहारांमध्ये सामाजिक

संदर्भ सक्रीय असतात. या संदर्भाचा वाचकाच्या अभिरूचीशी संबंध असू शकतो. अभिरूचीचा साहित्याच्या मूल्यमापनाशी आणि लेखकाच्या प्रतिष्ठेशी असलेला संबंधहा साहित्यशास्त्रामध्ये महत्वाचा असतो.

श्री. के. रं. शिरवाडकर म्हणतात तसं मानवी जीवन हे अलौकिक धर्माकडे आणि तिथून विज्ञानवादाकडे वळते आहे त्यामुळे मानवी मनातील करूणा संपत चाललेली आहे. केवळ बुद्धिवादी जीवनही धोक्याचे ठरणार आहे. मानवी मनातील भावनाही तेवढ्याच महत्वाच्या आहेत. काव्यातून येणा—या भावना मानवी मनाची एक प्रकारची बांधणीच करीत असते. साहित्य या औषधाचा प्रसार करण्याचे काम समीक्षेने आपुलकीने करावे असे त्यांना वाटते.

मानवी मनाची नैतिक समृद्धता म्हणजे नीती. समाजव्यवस्था बदलते तशी नीतिमूल्यही बदलली पाहिजेत अन्यथा संस्कृती समाजाचा —हास होईल. पण खरं तर या नीतिमूल्यात शतकानुशतके बदल होणार नाही अशी आपली सामाजिक व्यवस्था करून ठेवली आहे. यामुळेच की काय आजही जातिव्यवस्था बदललेली नाही. साहित्य आणि कलांमध्ये जीवनधारक मूल्यांच्या भावनिकतेचा संचय आहे. त्या संचयाची धारणा समाज टिकवून ठेवत असतो. म्हणून साहित्यातून समाजशास्त्र समजून घेता येते, म्हणूनच दलित आत्मकथनांना समाजशास्त्रीय महत्व दिले जाते. प्रत्येक व्यक्तीच्या जगण्याला सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक अंगे असतात. प्रत्येक घटना प्रसंगांशी यापैकी एकाचा किंवा अनेकांचा संबंध येतो, म्हणून साहित्यातही व्यक्ती, कुटुंब, समाज, समूह यांचे मन, भावना, विवेक, इच्छा, आकांक्षा, कृती, उक्ती यांचे संभाव्य, औचित्यपूर्ण आणि कार्यकारणभावांसह चित्रण केले जाते. याआधारेच साहित्यातील विश्व प्रकट होते. या प्रकटीकरणात खरं तर काल्पनिक आणि वास्तवाचा संगम असतो. मानवी व्यापार हे विचार व भावनाधिष्ठीत असतात. व्यक्ती विरूद्ध व्यक्ती, व्यक्ती विरूद्ध समाज किंवा व्यक्ती मनातील द्वंद्व चित्रीत होते. त्याचे चित्रण करतांना लेखक युगभान ठेवतो. लेखनासाठी लेखक सामाजिक मूल्य संघर्षाचे मूलगामी स्वरूप जाणून घेतो. या संघर्षात मानसिक आणि वैचारिक दृष्टीने आपण कोणत्या बाजूने आहोत, न्याय की अन्याय, समता की विषमता, माणूसकी की अमानवता हा निर्णय साहित्यकृतीचे स्वरूप ठरवितो.

१९९० नंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण, बाजारीकरण या प्रक्रियांना प्रचंड गती प्राप्त झाली आणि त्यामुळे समाज महागाई, बेकारी, भ्रष्टाचार, लाचखोरी, गुन्हेगारी, मादक पदार्थांचा व्यापार, दहशतवाद, धर्मादत्तेचा उन्माद या संदर्भात अगदी तळापासून ढवळून निघाला. सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती गढूळ झाली. परस्परांवरील अविश्वास, परस्परांबद्दलची असुरक्षिततेची भावना वाढीला लागली. शिक्षणाचा, धर्माचा व्यापार सुरू झाला. संपूर्ण व्यवस्थेत माणसांसह सर्व वस्तूंचा बाजार भरला. प्रत्येक वस्तू विकावू आहे आणि त्या कृतीची प्रेरणा नफा हीच आहे. मूल्यांचे अधःपतन आणि ढासळणे वेगाने सुरू झाले. त्यामुळे नव्या पिढीला इ. स. १९९० पूर्वीच्या साहित्यातील ध्येयवाद, त्याग, सेवाभाव, सत्यप्रियता यांचे आकलन जड जाते. बहुराष्टीय कंपन्यांच्या अधिपत्याखाली असलेली माध्यमे भांडवलदारांची आणि त्यांच्या हितसंबंधांची तरफदारी करू लागली. वर्तमानकालीन संदर्भांचे आकलन होईपर्यंत दुसरीच सनसनाटी घटना घडते. सेझचे आकलन होते ना होते तोच त्या प्रक्रियेत उठलेले वादळ शांत करणे कठीण होत गेले, नव्या तंत्रज्ञानाच्या उपयोग करून अति

महत्वाकांक्षी लोकांनी बॉम्ब स्फोटही घडवून आणले. तो राखेचा आणि त्यासंदर्भातील भावभावनांचा ढिगारा बाजूला करतो ना करतो तोच पुन्हा त्याचा परिणाम म्हणून की काय देशाला, अणुकराराला सामोरे जावे लागते. करार पूर्ण करतांना मग अनेक प्रकारची खरेदी-विक्री प्रकरणे पुढे येतात, हजारो कोटी रूपयांच्या घोटाळा प्रकरणे समोर येतात. जाहिराती, पौराणिक मालिका, बापू, राम रहिम, राधामाता यांची प्रवचने मनाला बधीर करतात. मन बोथट होते, कशाचाच राग, चीड येत नाही. अन्याय, असत्य याचेही काही वाटत नाही. रोज शेतक-यांच्या कितीही आत्महत्या झाल्या, कितीही महिलांवर अत्याचार, अन्याय झाले तरी ते देखील कोणाला साधे निषेधार्ह वाटत नाही. समाजघातकी, द्रोही प्रवृत्तींचा वापर राजकीय आश्रयाने होतो. या कडेही कधी कधी जाणीवपूर्वक दुर्लक्षच होते. या सर्व वास्तवाचे चित्रण साहित्यातून येवू लागले आहे. हे सर्व समाजवास्तव सत्यशोधकी अन्वेषण पध्दतीने आणि समाजशास्त्रीय दृष्टीने आकलन करून साहित्यात येत असल्यामुळे समीक्षा आणि संशोधनाच्या दिशा बदलणं अपरिहार्य झालेले आहे असे मला वाटते. समीक्षक आणि वाड. मयेतिहासकारांनीही या अन्वेषण पध्दतीचा व दृष्टीचा अवलंब करणे हे मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीच्या हिताचे ठरणार आहे.

आज म. फुले, राजर्षि शाहूमहाराज, डॉ.आंबेडकर यांचे नाव घेणारे अनेक लेखक त्याच परंपरेतील अखिल भारतीय या अतिव्याप्त नावाच्या आणि तत्सम साहित्य संमेलनात उत्साहाने सहभागी होवून पुन्हा अशा कृतीचे समर्थन किवा विरोध करतात. यामागील समाजशास्त्रीय मूल्यसंघर्षाची कारणे की इतर काही अन्य कारणांचा गांभीर्याने शोध घेतला पाहिजे.

महात्मा फुले, यांचे साहित्यही समकालीन संदर्भच उदरात घेवून संवाद साधते. लोकसंस्कृती, लोकपरंपरा, लोकदैवते व त्यासंबंधीच्या पुराणकथांच्या आधारे प्राचीन, मध्ययुगीन इतिहासविषयक समाजनिष्ठ दृष्टिकोन व्यक्त करतात. शेतक-यांचा 'आसूड' त्यांनी शेतक-यांचे शोषक असलेल्यांवर उगारलेला आहे. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकामधून पर्यायी व्यवस्था सूचविलेली आहे. अखंडामधून उच्च नैतिक मूल्यांच्या पुरस्कार करण्याचा आग्रह केला आहे. त्यांच्यानंतर कामगार क्षेत्रात रा.ब.नारायण मेघाजी लोखंडे, शेतक-यांमध्ये कृष्णराव भालेकर आणि स्त्रियांसंबंधी ताराबाई शिंदे यांनी सत्यशोधक विचार, कार्य आणि साहित्याची परंपरा विकसित केली आहे. क्षत्रियांचे

श्रेष्ठत्व सिध्द करण्यासाठी वासुदेव लिंगोजी बिर्जे, के.बी.देशमुख, मो.तु. वानखेडे यांनी लेखन केले. ना. भास्करराव जाधव, डॉ.पंजाबराव देशमुख या सत्यशोधकांनी मौलिक स्वरूपाचे लेखन केले आहे. बहुतेक सत्यशोधक हे साहित्यिक, संस्कृत, इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व असणारे विद्वान होते. त्यांचे अनुक्रमे 'रामायणावर नवा प्रकाशझोत' आणि 'वैदिक वाड.मयातील धर्माचा उदगम व विकास' हा ऑक्सफर्ड विद्यापीठातला पी.एचडी. पदवीसाठी इंग्रजीत सादर केलेल्या प्रबंधाचा मराठी अनुवाद डॉ. आनंद पाटील यांनी केला आहे.

याच काळात प्रस्थापित मराठी साहित्यातून समकालीन संदर्भ समजून घेत टिळक आणि चिपळूणकर यांची परंपरा प्रभुत्व गाजवित होती. ना.गो.चाफेकर, द.वा.पोतदार, शि.म.परांजपे, रा.श्री जोग, न.चिं.केळकर, भोपटकर बंधू, श्री.के.क्षीरसागर, वा.कृ.भावे, गो.ब.देवल, रा.भि.गुंजीकर, यशवंत, गिरीश, बोरकर, करंदीकर लेखन करीत होते. यापैकी अनेकांचा प्रवास मार्क्सवाद-गांधीवाद याप्रमाणे पुढे आला त्याला पुढे खांडेकर, माडखोलकर, शिरवाडकरही अपवाद राहिले नाहीत. आजही कुमार केतकर, दिनकर गांगल, अरूण साधू यांनी ही परंपरा राखली आहे. विजय तेंडूलकरांनी या परंपरेच्या सूत्ररूपला नाटकातून व्यक्त केले आहे. त्यांच्या पात्रभूमिकाही त्याच परंपरेला समर्थन देणा-या आहेत. संगीत शारदेच्या आशयाने स्त्रियांसाठी कायदा करण्याच्या प्रक्रियेपर्यंत मजल गाठली होती. हे सामाजिक तत्कालीन संदर्भ बदल करणारा कायदा जाहीर करणे साहित्याचे

मोठेच योगदान असते. कळ्यांच्या निःश्वासाने सुध्दा सामाजिक विचारांमध्ये परिवर्तन आणण्याची पेरणाही दिली आणि काही प्रमाणात परिवर्तनीय विचारांना समाजात विरोधही झाला. ही साहित्याची चांगली वाईट प्रतिक्रिया ही फलश्रुतीच असते.साहित्य कधी कधी पारंपरिक वास्तव, सामाजिक, सांस्कृतिक व कला मूल्यांना हादरेही देते. पर्यायी संदर्भही सुचविते.

मराठी साहित्यातील अखिल भारतीय आणि मध्यवर्ती म्हणवून घेणा—या साहित्यिकांच्या सर्व साहित्यकृतींचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास झाला पाहिजे. त्यांची आशयसूत्रे संविधानविरोधी आणि मानवताद्रोही आहेत की नाहीत हे ही तपासले पाहिजे. समकालीन पार्श्वभूमी आणि संदर्भ तपासून 'मी नथुराम बोलतोय' या नाटयप्रयोगाचे समर्थन का केले जाते? का केले जात नाही.याचा एकत्रित विचार केला पाहिजे. तसेच 'वाटर' सिनेमामधून दडून राहिलेल्या व जाणीवपूर्वक आशयाधिष्ठित न होवू दिलेल्या स्त्री जीवनातील भावना विरेचनांचे प्रकटीकरण येते तेव्हा त्यामागे असलेली सामाजिक आणि कौटुंबिक व्यवस्था आणि व्यवहारांचे समकालीन संदर्भ अभ्यासले पाहिजेत. चार चौघी नाटकातून एक वेगळेच सामाजिक अभिसरण किंवा प्रथा समोर आणण्याचा प्रयत्न आहे.

अलीकडच्या मराठी साहित्याचाही समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास आवश्यक ठरतो. विष्णुदास भावे यांना मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा पाया घालून ३५ ते ४० नाटके प्रामुख्याने पौराणिक आख्यानकथांवर सादर केली. त्या नाटकांचा बाज कीर्तन, प्रवचन, तमाशा, गोंधळी इत्यादी लोकपरंपरांचा होता.तत्कालीन सामाजिक

अभिरूची आणि समकालीन सांस्कृतिक व्यवस्थांचाच त्यांनी विचार केलेला होता. त्या नाटकातून आधुनिक मूल्य आविष्कृत होत होते की नव्हते. अलीकडची नाटके वेगवेगळ्या विषयांवर चिंतन करण्यास व काही समकालीन सामाजिक संदर्भ बदलण्यास भाग पाडत आहेत.हे व्यक्तीसापेक्ष ठरणार आहे.

आधुनिक विद्या आणि ज्ञानबळावर कृषिनिष्ठ जीवन जगणा—यांची या शोषणातून,यातनांतून सुटका करणारे साहित्य निर्माण होते या मागील तत्कालीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ अभ्यासावे लागतात. साहित्य मूल्यांच्या निकषावरही साहित्य श्रेष्ठच ठरते त्यात आशय आणि विषयाचेही योगदान असतेच की. .

ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ साली 'स्त्रीपुरुष तुलना' हा निबंध लिहून स्त्रियांवर पुरूषांकडून विनाकारण एकतर्फी होणा—या अन्यायाला वाचा फोडली, त्यातही विधवांविषयी त्यांनी फारच जिव्हाळ्याने, कळवळ्याने लिहिले आहे. समाजव्यवस्थेने स्त्रियांवर थोपवलेल्या जगण्याच्या विरोधात आवज उठवणा—या ताराबाई शिंदे यांना जागतिक पातळीवरील आद्य स्त्रीवादी लेखिका अशी मान्यता मिळाली आहे. तान्हुबाई बिर्जे यांनी पतीच्या निधनानंतर दीनबंधू या पत्राच्या संपादनाची दोन वर्षे जबाबदारी सांभाळली. अंगावरचे सोन्याचे दागिने विकून दीनबंधू चालविला. या आद्य संपादिकेची दखल अनिवार्यच आहे. बहुजनांचे कष्ट, बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक क्षमता, श्रम, त्यांची उर्जाकेंद्रे यांचा सांस्कृतिक सामाजिक वैशिष्टे पर्यावरण, भाषा यादृष्टीने अभ्यास व्हावा. आजच्या वर्तमानात त्या साहित्यकृतीचा तेवढाच परिणाम जाणवतो.

त्या त्या काळातील प्राच्यइतिहास, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, ललित, वैचारिक, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, इतिहास,या स्वरूपाचे लेखन अत्यंत मूलगामी, तत्ववैचारिक आणि वास्तवदर्शी आहे. या लेखनाला समाजशास्त्रीय पार्श्वभूमी आहे. तिचा अभ्यास, समकालीन संदर्भ तपास व्यापकतेने करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक वास्तवाचे यथातथ्य वास्तवदर्शी चित्रण, सामाजिक वास्तवाचे निवेदन, कथन, वर्णन, करणारा वृत्तान्त म्हणजे अहवाल. भूतकालीन वृत्तान्ताला, अहवालांनाच तर आपण इतिहास म्हणतो. इतिहासातील सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक, राजकीय, धार्मिक परिस्थिती लक्षात घेवून वर्तमानकालीन समाजाला शिक्षित

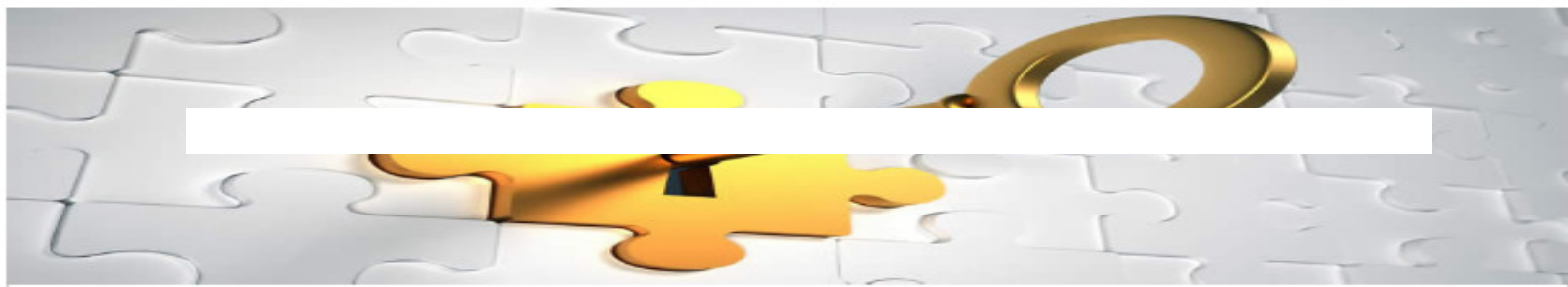

करणे, वास्तवता, यथार्थता याचे ज्ञान आणि भान देणे यासाठी, समाजाच्या अभौतिक व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी, मनोरंजन करता करता समाजातील दोष लक्षात आणून देवून ते सुधारण्याची प्रेरणा देण्यासाठी साहित्य हे फार महत्वाचे साधन आहे. साहित्य हे तत्कालीन संदर्भांचेच दस्तऐवज असते आणि पुढच्या समाजासाठी ते इतिहासाचे रूप धारण करतांना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. साहित्य आणि समाज : श्री. ना. चाफेकर, १९६५
२. अब्राहमणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र : शदर पाटील, १९८८.
३. तौलनिक साहित्य : सिध्दान्त आणि उपयोजन : डॉ.आनंद पाटील, १९९८.
४. साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ : रा.ग.जाधव, १९७५.
५. साहित्य आणि समाज – सदा क-हाडे,
६. साहित्य विश्लेषण : डॉ. सदा क-हाडे, १९९९.
७. साहित्य सामाजिक संदर्भ : डॉ. अंजली सोमण, १९८९.
८. सत्यशोधकी साहित्य : परंपरा आणि स्वरूप, डॉ. श्रीराम गुंदेकर, २००३.
९. ग्रामीण साहित्य : प्रेरणा आणि प्रयोजन, डॉ. श्रीराम गुंदेकर, १९९९.
१०. संत साहित्य आणि लोकसाहित्य : काही अनुबंध : डॉ. रा. चिं. ढेरे.
११. साहित्य आणि समाज , संपादक, डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले,
१२. साहित्य आणि समाज : एक आकलन, प्रा. गोकूळ शिखरे, डॉ. प्राजक्ता शिन्ने.
१३. संस्कृती , समाज आणि साहित्य— श्री. के. रं. शिरवाडकर
१४. मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती – रा. ना. चव्हाण, संपादक रमेश चव्हाण
१५. मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती –आनंद यादव
१६. कार्यकारणभाव : समाज आणि साहित्य – अर्जुन डांगळे

Category

- [INDEXED JOURNAL](#)
- [SUGGEST JOURNAL](#)
- [JOURNAL IF](#)
- [REQUEST FOR IF](#)
- [DOWNLOAD LOGO](#)
- [CONTACT US](#)

- [SAMPLE CERTIFICATE](#)
- [SAMPLE EVALUATION SHEET](#)

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	<u>2015 : 3.452</u>

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Research Journey

SJIF 2018:

Under evaluation

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

- 2017: 6.261
- 2016: 6.087
- 2015: 3.986
- 2014: 3.009

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	 India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Get Involved

- [Home](#)
- [Evaluation Method](#)
- [Journal List](#)
- [Apply for Evaluation/Free Service](#)
- [Journal Search](#)

Recently Added Journals

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue – 111 (B)

साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर

अतिथी संपादक

डॉ. व्ही. बी. गायकवाड

प्राचार्य,

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

विशेषांक संपादक

डॉ. दिलीप पी. पवार

विभाग प्रमुख व समन्वयक, मराठी संशोधन केंद्र,

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर (येवला)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 111 (B) : साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
January-2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue – 111 (B)

साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर

अतिथी संपादक
डॉ. व्ही. बी. गायकवाड
प्राचार्य,
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

विशेषांक संपादक
डॉ. दिलीप पी. पवार
विभाग प्रमुख व समन्वयक, मराठी संशोधन केंद्र,
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर (येवला)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ **Dr. Samjay Kamble** - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna kotic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृ.क्र.
1	साहित्य आणि संस्कृती	डॉ.शिरीष लांडगे	05
2	आदिवासी समाज, संस्कृती आणि इतिहासाच्या पाऊलखुणा	डॉ. तुकाराम रोंगटे	09
3	साहित्य, समाज आणि समकालीन संदर्भ	डॉ.वेदश्री थिंगळे	14
4	कामगार कविता प्रवृत्ती (कालखंडानुसार)	डॉ.दिलीप पी.पवार	21
5	साहित्य आणि सामाजाचे अनुबंध	डॉ.शंकर बोऱ्हाडे	30
6	दासबोध ग्रंथातील समाजदर्शन	डॉ. सुरेश जाधव	33
7	साहित्याचे सामाजिक अवलोकन	डॉ.गोविंद रामदिनवार	36
8	साहित्याचे समाजशास्त्रीय संशोधन	डॉ.पौर्णिमा बोडके	41
9	शाहिरी वाङ्मयातील समाज चित्रण	प्रा.माधव खालकर	44
10	मराठी साहित्य आणि समाजपरिवर्तन	डॉ.अशोक लिंबेकर	50
11	लोकसाहित्याचे कलात्मक सौंदर्य	डॉ.शांताराम चौधरी	53
12	साहित्य आणि समाज : परस्पर संबंध	डॉ.अरुण पाटील	64
13	साहित्य आणि समकालीन संदर्भ	डॉ.समिता जाधव	69
14	साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे : अनुबंध	डॉ.किरण पिंगळे	73
15	माध्यमांतर होऊ शकणारी मराठीतील साहित्यकृती : भूमी कादंबरीसंदर्भात	डॉ. सायली आचार्य	77
16	पसायदानातील समाजप्रबोधन	डॉ.छाया शिंदे	82
17	साहित्याचे समाजशास्त्र	डॉ.कार्तिकी नांगरे	86
18	साहित्याचे समाजशास्त्र	डॉ.प्रतिभा घाग	89
19	मराठी साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : एक अभ्यास	प्रा.एम.एल.भुसारे	92
20	आदिवासी साहित्य : समाज आणि संस्कृती अनुबंध	अनिल वळवी व डॉ.राजेंद्र ठाकरे	95
21	साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध	श्री.तुषार भोसले	105
22	साहित्य व समाज परस्परसंबंध	प्रा.स्वाती निकम	109
23	ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी सणांचे साहित्य	डॉ.सुनिलदत्त गवरे	113
24	समकालीन साहित्य आणि कथा वाङ्मय	सारिका मोहिते	116
25	बदलते ग्रामीण साहित्य आणि कृषीजीवन	डॉ.अशोक भवर	120
26	साहित्य, समाज, भाषा आणि संस्कृती परस्परसंबंध	डॉ.दत्तात्रय वेलजाळी	125
27	संतांची सामतेची गुढी	डॉ. दत्तात्रय डुंबरे	129
28	साहित्याची सामाजिकता	प्रा.कैलास कळकटे	133
29	साहित्य व समाज परस्परसंबंध (आदिवासी कादंबरीच्या संदर्भात)	प्रा.सुलतान पवार	136
30	शाहीर आण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजदर्शन	प्रा.महेश बनकर	139
31	फुले, शाहू, आंबेडकर : साहित्य आणि शिक्षण	डॉ.कैलास खोंडे	143
32	साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध	प्रा.शरद आंबेकर	147
33	आदिवासींचे सांस्कृतिक रूपांतर : स्वरूप आणि साहित्य	प्रा.सुदाम राठोड	151
34	साहित्याचे समाजशास्त्र	प्रा.अनुराधा मोरे	155
35	साहित्य व संस्कृती परस्पर संबंध	श्री. दत्तात्रय शिंदे	159
36	आदिवासी साहित्यातून प्रकट होणारे समाजजीवन	श्रीम.सारिका गांगुर्डे	169

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृ.क्र.
37	माध्यमांतर होऊ शकणाऱ्या मराठीतील साहित्यकृती	प्रा.पूनम वाघ	173
38	यंत्र - तंत्रज्ञानाधिष्ठीत साहित्याची वाटचाल	डॉ. प्रमोद आंबेकर	176
39	समाज आणि संस्कृती यांचा परस्परसंबंध	योगिता भामरे	180
40	साहित्य व समाज परस्परसंबंध	प्रा.दत्तात्रय सावंत	188
41	साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : स्वरूप व उपयोजन	प्रा.अर्चना बोराडे	191
42	समाजज्ञानासाठी साहित्याची निर्मिती	डॉ.सुरेखा जाधव	196
43	साहित्य : संस्कृती - स्वरूप व भूमिका	डॉ.संजय शिंदे	199
44	मध्ययुगीन साहित्यातील स्त्री जाणीवा	प्रा.अश्विनी महाले व डॉ.दत्तात्रय डुंबरे	202
45	साहित्य व समाज - संबंध	डॉ. चंद्रकांत रुद्राक्षे	206
46	भाषा,साहित्य आणि संस्कृती	डॉ.आनंद वारके	210
47	साहित्य आणि समाज - परस्परसंबंध	डॉ.माधवी खरात	214
48	बदलता भारतीय समाज आणि कवितेचा प्रतिसाद	प्रा.विद्या सुर्वे बोरसे	217
49	साहित्य, समाज व संस्कृती : एक आकृतिबंध	प्रा.नामदेव गावित	221
50	समाज आणि साहित्य	हिरा वाघ	226
51	साहित्य आणि समाज परस्पर संबंध	प्रा.शिवाजी सुंभे	229
52	बैरागी (वैष्णव) साहित्यातील समाज दर्शन	डॉ. बाळासाहेब बैरागी	232
53	साहित्य व संस्कृती परस्पर संबंध	प्रा. ललिता सोनवणे	236
54	साहित्याचे माध्यमांतर : एक अभ्यास	डॉ. माधव कदम	240
55	साहित्य आणि समाजशास्त्र परस्पर संबंध	प्रा. माधुरी गवळी	242
56	साहित्य आणि समाज परस्पर संबंध : एक अभ्यास	डॉ. उन्मेष शेकडे	245

RESEARCH JOURNEY

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय यातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांतून व्यक्त झालेली मते ही त्या संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

बैरागी (वैष्णव) साहित्यातील समाजदर्शन

डॉ. बाळासाहेब बैरागी

सौ. रत्नप्रभा प्रभाकर वैशंपायन कला वाणिज्य आणि विज्ञान

रात्र महाविद्यालय, नाशिक

balbairagi8641@gmail.com

गोषवारा -

बैरागी (वैष्णव) समाज उत्तरेकडून म्हणजे उत्तरप्रदेश, राजस्थान मार्गे मध्यप्रदेश गुजरात या राज्यामधून दक्षिणेकडे भटकत भटकत आलेला असल्यामुळे त्यांच्या बोलीभाषेत हिंदी ही मातृभाषेच्या स्वरूपात वापरली जाते. या वैष्णव (बैरागी) संप्रदायाचे प्रवर्तक रामाजून मानले जातात, या संप्रदायाची रामानंदी, विष्णू स्वामी, मध्वस्वामी आणि निम्बार्कचार्य अशा चार पंथात विभागणी झालेली आहे. महाराष्ट्रात या संप्रदायातील "रामानंदी" संप्रदाय मोठ्या प्रमाणात आढळतो. या वैष्णव संप्रदायाची ओळख महाराष्ट्रात "बैरागी समाज" अशी झालेली दिसते. त्यांची भारतभर हिंदी भाषा मोठ्या प्रमाणात बोलली जातांना दिसते. बैरागी (वैष्णव) संप्रदायातील निम्बार्कचार्य यांचे साहित्य संपूर्णपणे हिंदी भाषेत आहे. वास्तविक पाहता निम्बार्कचार्य यांची जन्मभूमी महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण जवळील मुंगी येथे आहे. तेथे त्यांचा आजही संप्रदाय कार्य चालते. मध्वसंप्रदायातील आचार्य मध्वस्वामी आणि विष्णुस्वामी (माधवाचार्य) यांचे हिंदी भाषेतील साहित्याबरोबर प्रादेशिक भाषेतही साहित्य उपलब्ध आहे. या समाजातील समाजदर्शन आणि साहित्यदर्शन करणा-या साहित्यकृती महाराष्ट्रात उपलब्ध आहेत.

महत्वाचे शब्द - द्वाराचार्य, संप्रदाय, द्वारपीठे, विकार, काम, क्रोध, लोभ मद, मत्सर, तीर्थाटन, बैरागी वैष्णव

प्रस्तावना -

बैरागी हा शब्द "वैरागी" या शब्दापासून तयार झालेला आहे. वैराग्य धारण करणारा "वैरागी" अशी उपपत्ती शब्दकोशात दिलेली आहे. शब्दव्युत्पत्ती केल्यास काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह, मत्सर अशा सर्व प्रकारच्या विकारांचा ज्याने त्याग केलेला आहे अशा "मोहरहित" त्याला वैरागी असे म्हटले आहे. वैरागी या शब्दाचा अपभ्रंश म्हणून "बैरागी" हा शब्द तयार झाला असावा. मराठी विश्वकोषात "बैरागी-गोसावी" या प्रकरणात बैरागी या शब्दाला अर्थ भारतात आढळणारा हिंदू यतींचा एक वर्ग गुसाई, गोसाई, गोस्वामी अशाही नावांनी ओळखला जातो. गोधनाचा मालक आणि इंद्रियांवर ज्याचे स्वामित्व आहे असा जितेंद्रिय ^१ अशा व्याख्या केली जाते. पेशवाईत बैराग्याची फलटन होती ^२ अशी माहिती मिळते. बैरागी वैष्णवाचे भिक्षाटन आणि तीर्थाटन हे वैष्णवांचे दोन प्रमुख कार्य आहेत. ^३

संशोधनाची आवश्यकता -

भारत हा चार्तुवर्ण्य प्रभावित देश आहे. या वर्णांचे नंतरच्या काळात जातीमध्ये रूपांतर झाले. हे रूपांतर होतांना व्यवसायावर आधारीत जातसंकल्पना रुढ झाली. या प्रत्येक जातीधर्माने, समाजसमूहाने आपआपल्या चालीरिती, रुढीपरंपरा, मौखिक-अमौखिक लोकसाहित्याचे जतन केलेले आहेत.

- १) प्रत्येक जातीधर्माच्या बोलीभाषा, व्यवहारभाषा कमी अधिक प्रमाणात फरक दिसून येतो. त्यातील साम्य भेद समजून घेण्याची आवश्यकता आहे.
- २) बैरागी आणि गोसावी या भिन्न समाज रचना असून त्यांच्यात जातीसमूहाच्या दृष्टीने भिन्नता आहे.
- ३) बैरागी समाजाचे स्वतंत्र अस्तित्व दाखविणारे साहित्य, साहित्यकृती उपलब्ध आहे.
- ४) प्रत्येक जाती संस्थांनी आपापली ओळख निर्माण होण्याच्या दृष्टीने आपआपले पारंपरिक सण उत्सव जपले आहे.
- ५) महाराष्ट्रातील बैरागी वैष्णव समाज आणि उत्तरेकडील वैष्णव ब्राम्हण यांच्यामधील साहित्यकृतींच्या अभ्यासाची गरज आहे.
- ६) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील बैरागी वैष्णव समाजाच्या साहित्यकृतींच्या अभ्यासाची गरज आहे.

- ७) जातीनिहाय जणगणनेच्या दृष्टीने या समाजाच्या साहित्याला अभ्यासाची गरज आहे.
- ८) स्वातंत्र्योत्तर काळात बैरागी-वैष्णव समाजाची शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक प्रगती अभ्यासण्यासाठी साहित्यकृतींचा उपयोग होईल.
- ९) २१ व्या शतकातील गतीमान राष्ट्रउभारणीत समाजातील साहित्यांची उपयुक्तता अभ्यासणे.

संशोधनाचे महत्व -

- १) महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्था आणि समाज व्यवस्थेमध्ये बैरागी-वैष्णव समाजाची लोकसंख्या ५% आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती प्रथम आणि द्वितीय लाभार्थी आहेत.
- २) प्रस्तुत संशोधनातून ओ.बी.सी. च्या जातवार जनगणनेसाठी शासकीय योजनांसाठी शासकीय पातळीवर त्यांना स्वतःचे अन्वेषण करता येईल.
- ३) समाज, शासन, राज्य सरकार केंद्रशासन यांना शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकदृष्टीने प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे ठरते.
- ४) प्रस्तुत संशोधन हे भावी पिढीला सुयोग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी उपयुक्त आहे.
- ५) समाजातील प्रत्येक जातीधर्माने आपले आचरण कसे ठेवावे? यासाठी प्रस्तुत संशोधन आवश्यक आहे.
- ६) प्रस्तुतची संशोधन सामाजिक उन्नती या अंगाने मार्गदर्शक व समुपदेशक म्हणून उपयोगी आहे.
- ७) नामवंत साहित्यिकांनी निर्माण केलेल्या साहित्यकृती सृजनशील समाजाचे प्रतिनिधीत्व करतात.
- ८) व्यक्तीला सामाजिक आणि राजकीय शैक्षणिक जाणीव होण्यासाठी समाज घटकाला याचा फायदा होईल.
- ९) समाजाचा शैक्षणिक आणि सामाजिक विकास होण्यासाठी साहित्यकृतीतील विचार समाजोन्नतीस पोषक ठरतील.
- १०) राष्ट्रीय एकात्मता साधण्यासाठी सर्व जातींमधील समानतेचा धागा "माणुसकी" आहे याची जाणीव होईल.
- ११) सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी बैरागी समाज खडेगावात मंदिराच्या पुजेतून सामाजिक प्रबोधन करतांना दिसतो.
- १२) सक्षम लोकशाही साठी आणि सुजाण नागरीक तयार होण्याच्यादृष्टीने संशोधन उपयुक्त होईल.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -

- १) लोकसाहित्याला पूरक म्हणून समाजाचे साहित्य दर्शन अभ्यासणे.
- २) सर्वधर्म समभाव जोपासण्यासाठी आणि राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यासाठी विविध जाती धर्मांची साहित्यिक पार्श्वभूमी शोधणे.
- ३) लोकशाहीत सामाजिकदृष्ट्या बैरागी वैष्णव समाजाला त्यांची साहित्यिक मूल्ये समजावून देणे.
- ४) आजच्या पिढीतील मूलामूलींना सांस्कृतिक मूल्ये समजण्यासाठी साहित्याचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
- ५) सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी थोर समाजपुरुषांनी चरित्रे, साहित्य यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
- ६) साहित्याने समाजाचे, भावी पिढीचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय जीवनास्तर उचावणे

संशोधन पद्धती -

- १) प्रस्तुत संशोधन ऐतिहासिक पद्धतीने केले आहेत. गतकालीन घटनांचे, यथार्थ व वस्तूनिष्ठ वर्णन करून पृथक्करणासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धती उपयुक्त आहे.
- २) ऐतिहासिक आणि सर्वेक्षणपद्धतीतून साहित्यकृतींची विस्तृत माहिती मिळते.
- ३) संशोधकाने समाजाच्या लोकसाहित्यावर संशोधन करून त्याची विभागवार मांडणी केलेली आहे.
- ४) बैरागी वैष्णव समाजाचे साहित्याचे बारकाईने वाचन करून त्यांची विभागवार नोंदी केलेल्या आहेत.
- ५) "बैरागी (वैष्णव) समाजाच्या साहित्याचा अभ्यास" समाजासाठी, अभ्यासकांसाठी उपयुक्त परिणाम होतो याची नोंद केली आहे.

संशोधनाची साधने -

अ) प्राथमिक आधार -

- १) लक्ष्मण शास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोष, महाराष्ट्र शासन सांस्कृतिक मंडळ मुंबई १९७६, विभाग १८.
- २) कोकणी विश्वकोष आवृत्ती तिसरी

- ३) वैष्णव कृष्णचंद्र - चतुःसंप्रदाय वैष्णवीय चार संप्रदायाचार्यो एवं बावन्न द्वाराचार्य के संश्लिप्त जीवन परिचय भाग-४ वैष्णवब्राम्हण समाजशोध संस्थान एवं पुस्तकालय अहमदाबाद तिसरा संस्करण २०१४
- ४) मूंगीधाम - गायकवाड आबासाहेब.
- ५) डॉ. बदरीनारायण श्रीवास्तव रामानंद संप्रदाय तथा हिंदी साहित्यपर उनका प्रभाव. प्रयाग विश्वविद्यालय, काशी, १९५८
- ६) राजणकर यशवंत - बैरागपाडा - सृजनरंग पब्लिकेशन्स पुणे प्रथमावृत्ती २०१०
- ७) पै. शिरीष - लालन बैरागीण - डिंपल पब्लिकेशन्स ठाणे. चौथी आवृत्ती १९९९.
- ८) कारखानीस महादेव काशिनाथ - बैरागी मुद्रक दत्तात्रय गणेश खांडेकर १९१२
- ९) बापट नागेश विनायक - पानिपतची मोहिम कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे-२ प्रथमावृत्ती १९५८
- १०) वैष्णव केदारदास - वैष्णवोंका स्वर्णिम इतिहास आ. भा. प्रिंटस भिलवाडा (राजस्थान)

ब) दुय्यम आधार (मासिके, वार्तापत्रे)

वैष्णववीर, रामानंद संप्रदाय, वैष्णवस्वर, वैष्णवगौरव बैरागी संप्रदाय, वैष्णवशक्ती, इ. समाजपत्रिका.

बैरागी (वैष्णव) समाजातील निवडक साहित्यकृती -

- १) बैरागपाडा - यशवंत राजणकर

कल्पनाप्रधान कांदबरी असून त्यामध्ये बैरागी (वैष्णव) समाजातील रूढी परंपरा, सांस्कृतिकता याबाबत वास्तवता जाणवते. बैरागी, साधू (संन्यासी) यांची वस्ती असे. ते लोक वर्षानुवर्षे मुक्काम करून राहत जून बैरागी सोडून गेले तरी नवे येतच राहत ^५ बैरागी (वैष्णव) समाज गावातील मंदिराजवळ राहत होता. याचे वर्णन 'मंदिरालगतच साधूसंन्यासी, पांथस्थ, यात्रेकरू तात्पुरता मुक्कामाची सोय व्हावी म्हणून एक मठ बांधण्यात आलेला होता.'^६

- २) लालन बैरागीन - शिरीष पै.

पानिपतच्या रणसंग्रामावर आधारित ऐतिहासिक वळणाने जाणारी ही कांदबरी आहे. पानिपतची मोहिम या कांदबरीमधील 'लालन बैरागीन' मधील नायिका 'लालन' त्याग आणि समर्पण ही तिची स्वभाव वैशिष्ट्ये आहेत. बैरागी समाजातील 'दास' हे अक्षर व्यक्तिनामांच्या शेवटी असते. त्याप्रमाणे लालन जानकीदास असे नाव आढळते. बैरागी समाज मांसाहार न करणारा आणि स्वतःच्या हातचे भोजन खाणारा आहे. होय माताजी मला तेवढा सिधा काढून दया ^७ या वाक्यावरून वास्तव चितारलेले दिसते. बैरागी समाज गरीबीत जीवन जगतो. यासाठी बैराग्याची मी मुलगी, मला थाटमाट कुठून माहीत असणार ^८

- ३) बैरागी - महादेव काशिनाथ कारखानीस -

शंभर वर्षापूर्वीचे हे पुस्तक आहे. नाशिकमधील कुंभमेळयाप्रसंगी सत्यघटनेवर आधारित हे पुस्तक आहे. त्यामध्ये संपूर्ण पंचवटी आणि तपोवन यांचे वर्णन आलेले आहे. त्याने म्हटलेली करुणरसाने ओथंबलेली सुरदासाची व तुळशीदासाची पदे आम्ही ऐकली. बैराग्यांची ती सुस्वर पदे ऐकण्याचा आम्ही नित्यक्रम चालू ठेवला ^९

- ४) पानिपतची मोहिम - नागेश विनायक

मराठे आणि अब्दुल दुराणी यांच्यात झालेल्या पानिपतच्या युद्ध संग्रामावर आधारित कांदबरी आहे. शिरीष पै आणि नागेश विनायक यांनी रंगविलेली लालन बैरागीन या दोन्ही व्यक्तीरेखामध्ये कमालीचे साम्य आहे. माफ करो साहब मुझको छोडो, मैं एक कंगाल बैरागीन हूँ। पेट के वास्ते भीक मांग के गुजरान करती हूँ ^{१०} किंवा जय सीतारामजी माताजी तुला नमस्कार ^{११} या समाजात धर्मशास्त्राच्या जाणकारांस 'महंत' ही पदवी दिली जाते माझे बाबा 'महंत' जानकीदास खान्देशात ब-हानपूरी असतात. ^{१२}

निष्कर्ष -

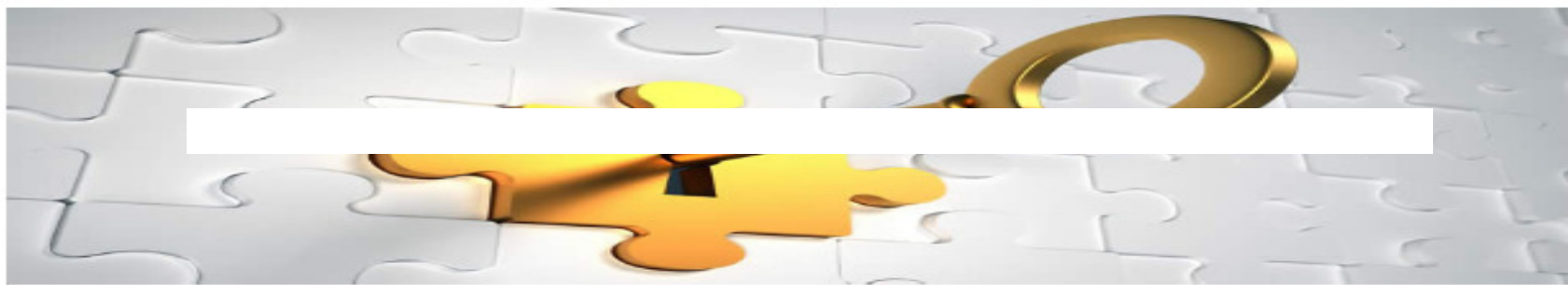
- १) बैरागी वैष्णव समाजाच्या साहित्यामध्ये सामाजिकतेचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते.
- २) बैरागी समाजाच्या साहित्यातून या समुहाचे समाज जिवनाची समग्र जीवन पध्दती व्यक्त होते.
- ३) समाजाच्या साहित्यामध्ये समाजाची पूर्वपरंपरा वीरक्ती आणि निःस्वार्थीपणे पूजा करण्याची आहे.

- ४) हया समाजसाहित्यामधले नायक सामान्य असून असामान्य व्यक्तिमत्व निर्माण करतांना दिसतो.
- ५) भारतभर पसरलेला बैरागी वैष्णव समाज चार संप्रदायांमध्ये विभागलेला दिसतो.
- ६) भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये पुरातन काळापासून हा समाज असून शैक्षणिक, सामाजिकदृष्ट्या त्याची पिछेहाट झालेली दिसते.
- ७) समाज साहित्यामध्ये पुरुष प्रधान संस्कृतीचा पगडा दिसतो त्यामुळे स्त्रीयांना दुय्यम वागणूक दिलेली दिसते.
- ८) साहित्यकृतींमध्ये समाजातील लोक शिक्षणापेक्षा पारंपारिक व्यवसायाला प्राधान्य देतांना दिसतात.
- ९) समाजातील चतुःसंप्रदाय पध्दतींमुळे संप्रदायामध्ये वैचारिक आणि सामाजिक दृष्ट्या भिन्नता आढळते.
- १०) महाराष्ट्रात मात्र बैरागी किंवा वैष्णव अशी जातीनावे प्रामुख्याने आढळतात.
- ११) उत्तरेकडील साहित्याप्रमाणे गोत्रनामावलीला महाराष्ट्रात महत्व दिलेले दिसत नाही.
- १२) महाराष्ट्रातील साहित्य हे उपेक्षित आणि गरीबी पूरकता दर्शविते.
- १३) महाराष्ट्रातील समाजातील साहित्यिकांनी लिहिलेल्या साहित्यात समाजाचे विस्तृत प्रतिबिंब दिसत नाही.
- १४) बैरागी वैष्णव समाजाची राजकीय अथवा सामाजिकदृष्ट्या पिछेहाट झालेली आहे.

संदर्भ व तळटीपा

- १) लक्ष्मण शास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोष, महाराष्ट्र शासन संस्कृतिक मंडळ मुंबई १९७६, विभाग १८.
- २) कोकणी विश्वकोष आवृत्ती तिसरी पृष्ठ - २४२.
- ३) वैष्णव कृष्णचंद्र - चतुःसंप्रदाय वैष्णवीय चार संप्रदायाचार्यो एवं बावन्न द्वाराचार्य के संश्लिप्त जीवन परिचय भाग-४ वैष्णवब्राम्हण समाजशोध संस्थांन एवं पुस्तकालय अहमदाबाद तिसरा संस्करण २०१४.
- ४) रांजणकर यशवंत - बैरागपाडा - सृजनरंग पब्लिकेशन्स पुणे प्रथमावृत्ती २०१०
- ५) तत्रैव
- ६) तत्रैव
- ७) तत्रैव
- ८) पै. शिरीष - लालन बैरागीण - डिंपल पब्लिकेशन्स ठाणे. चौथी आवृत्ती १९९९.
- ९) तत्रैव
- १०) कारखानीस महादेव काशिनाथ - बैरागी, मुद्रक, दत्तात्रय गणेश खांडेकर १९१२
- ११) बापट नागेश विनायक - पानिपतची मोहिम कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे-२ प्रथमावृत्ती १९५८
- १२) मूंगीधाम - गायकवाड आबासाहेब.
- १३) डॉ. बदरीनारायण श्रीवास्तव, रामानंद संप्रदाय तथा हिंदी साहित्यपर उनका प्रभाव. प्रयाग विश्वविद्यालय, काशी, १९५८.
- १४) वैष्णव केदारदास - वैष्णवोंका स्वर्णिम इतिहास आ.भा.प्रिंटर्स भिलवाडा (राजस्थान)

Category

- [INDEXED JOURNAL](#)
- [SUGGEST JOURNAL](#)
- [JOURNAL IF](#)
- [REQUEST FOR IF](#)
- [DOWNLOAD LOGO](#)
- [CONTACT US](#)

- [SAMPLE CERTIFICATE](#)
- [SAMPLE EVALUATION SHEET](#)

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	<u>2015 : 3.452</u>

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Research Journey

SJIF 2018:

Under evaluation

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2017: 6.261

2016: 6.087

2015: 3.986

2014: 3.009

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	 India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Get Involved

- [Home](#)
- [Evaluation Method](#)
- [Journal List](#)
- [Apply for Evaluation/Free Service](#)
- [Journal Search](#)

Recently Added Journals